

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՓԻԼՍՈՓՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ
BULLETIN OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 1 (22)

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

«ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ.
ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»
«БАНБЕР ЕРЕВАНИ АМАЛСАРАНИ. ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ»
«BANBER YEREVANI HAMALSARANI. PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY»

Գլխավոր խմբագիր՝ Միրզոյան Հ. Ղ.

Խմբագրական խորհուրդ.

Ավանեսյան Հ. Մ., Ավետիսյան Լ. Վ. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Բաղդասարյան Ա. Ս.,
Գոնչար Ն. Ա. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*), Ջաքարյան Ս. Ա., Խաչատրյան Ն. Գ.,
Հարությունյան Է. Ա. (*պատասխ. խմբագիր*), Հովակիմյան Ա. Է. (*պատասխ.
քարտուղար*), Մանասյան Ա. Ս., Շահվերդյան Գ. Մ., Միմոնյան Ա. Հ.

Главный редактор: **Мирзоян Г. К.**

Редакционная коллегия:

Аванесян Г. М., Аветисян Л. В. (*зам. главного редактора*), **Арутюнян Э. А.**
(*ответ. редактор*), **Багдасарян А. С., Гончар Н. А.** (*зам. главного редактора*),
Закарян С. А., Манасян А. С., Овакимян А. Э. (*ответ. секретарь*), **Симонян А. Г.,**
Хачатрян Н. Г., Шавердян Г. М.

Editor-in-chief: **Mirzoyan H. Gh.**

Editorial Board:

Avanesyan H. M., Avetisyan L. V. (*Deputy editor-in-chief*), **Baghdasaryan A. S.,**
Gonchar N. A. (*Deputy editor-in-chief*), **Harutyunyan E. A.** (*Managing Editor*),
Hovakimyan A. E. (*Executive Secretary*), **Khachatryan N. G., Manasyan A. S.,**
Shahverdyan G. M., Simonyan A. H., Zakaryan S. A.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆ
ՈՒ ՄՈՂԵԼՆԵՐԸ. ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ.
ԹԵՐ ԵՎ ԴԵՄ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Համաշխարհային մտքի պատմության ընթացքում ձևավորվել են հասարակության կազմակերպման լավագույն ձևի, ցանկալի ապագայի վերաբերյալ տարբեր հայեցակարգեր: Եթե կրոնը լավագույն ապրելակերպ խոստանում է այնկողմնային կյանքում, ապա քաղաքագիտական և փիլիսոփայական բազմաթիվ դպրոցներ և ուսմունքներ փորձել են այդ լավագույն կյանքը, պայմանավորված հասարակական հարաբերությունների արդյունավետ կազմակերպմամբ, պատկերացնել ու ձևավորել իրական կյանքում:

Այդպիսի երազանքներից կարելի է համարել Պլատոնի իդեալական պետության գաղափարը, Թ. Մորի «Ուտոպիան», Թ. Կամպանելայի «Արևի քաղաքը», Կ. Ա. Մեն-Սիմոնի, Ֆ. Շ. Ֆուրիեի ուտոպիստական հայացքները, կոմունիզմի մասին մարքսիստական պատկերացումները և այլն: Այդ բոլոր երազանքների ու ծրագրերի շարքում թերևս ամենակենսունակն ու իրատեսականը եղավ **քաղաքացիական հասարակության գաղափարը:**

Ինչպես ժողովրդավարության, այնպես էլ քաղաքացիական հասարակության գաղափարը դոգմա չէ: Այն փոխակերպվել, փոփոխությունների է ենթարկվել համաշխարհային մտքի պատմության և պրակտիկայի ընթացքում խմբագրվելով, շտկվելով ու զարգանալով:

Հատկապես մեր ժամանակներում ժողովրդավարության ապագան մեծապես կապվում է քաղաքացիական հասարակության գաղափարի հետ: Ժողովրդավարական համակարգերի զարգացման ներկա փուլին բնորոշ շատ ու շատ խնդիրների լուծումը հիրավի պայմանավորված է քաղաքացիական հասարակության զարգացմամբ: Վերջինս էլ իր հերթին ենթադրում է քաղաքացիական հասարակության գաղափարի, դրա բաղադրիչների, կառուցվածքային և գործառնության առանձնահատկությունների, զարգացման հնարավոր ուղիների ու մոդելների վերաբերյալ մեթոդապես հիմնավոր հետազոտությունների և իրատեսական մշակումների անկախություն:

Թեև մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքացիական հասարակության գաղափարի ձևավորումն ավելի շատ վերագրվում է լու-

սավորության դարաշրջանին և լուսավորչական փիլիսոփայությանը, սակայն հարկ է նկատել, որ այդ հասկացության արմատները հասնում են մինչև հին հունական և հռոմեական դասական փիլիսոփայության ակունքները:

Դեռևս հին հունական և հռոմեական մտածողների երկերում հանդիպում են քաղաքական (Politike Koinonia)¹ և քաղաքակիրթ (Societas Civium)² հանրություն հասկացությունները:

Հին հունական քաղաքակրթության պայմաններում **քաղաք** և **պետություն** հասկացություններն օբյեկտիվորեն նույնացվում էին: Քաղաքացիությունը մեկնաբանվում էր որպես տվյալ հանրության լիիրավ անդամ լինելու, պետական կառույցների հետ կանոնակարգված հարաբերություններ, իրավունքներ ու պարտականություններ ունենալու իրողություն: Քաղաքացիական կամ քաղաքական հասարակությունն ընկալվում էր որպես հանրություն, որի կազմակերպման ու կառավարման գործընթացներում առանցքային դեր էր վերապահված **պետական հաստատություններին**:

Քաղաքացիական հասարակության նման ըմբռնումը, որոշ տարբերություններով հանդերձ, բնորոշ է նաև 17-18-րդ դդ. լուսավորիչներին: 17-րդ դարի անգլիացի փիլիսոփա Թ. Հոբսը, ինչպես և հասարակական դաշինքի այլ տեսաբաններ (Բ. Սպինոզա, Ջ. Լոկ, Շ. Մոնտեսքյո) հասարակության պատմությունը բաժանում էին երկու փուլի՝ **բնական** (կամ մինչքաղաքական, մինչքաղաքացիական) և քաղաքացիական (կամ քաղաքական): Բնական վիճակին բնորոշ է հանրային կյանքի կազմակերպման ու կառավարման կարևոր հաստատության՝ պետության բացակայությունը: Այդ շրջանում մարդիկ հարաբերվում են ոչ թե որպես նույն հանրության անդամ-քաղաքացիներ, այլ որպես կենսաբանական անհատներ («մարդը մարդուն գայլ է»³): Չկարգավորված ազատությունը, տիրելու, սեփականացնելու կամքը, մրցակցու-

¹ «... this is that which is called in the State and the Political-Association». *Aristotle's Politics*. Books I, III, IV, (VII). With an English translation by W.E. Bolland. London, 1877; Longmans, Green and Co., Book I, էջ 107: <https://archive.org/stream/cu31924071172914#page/n121/mode/2up> (դիտումը՝ 23.01.2017): Տե՛ս նաև *Jean L. Cohen and Andrew Arato*, *Civil Society and Political Theory*. Massachusetts Institute of technology Press, 1994, Chapter 2, էջ 84-85:

² Տերմինը ներմուծել է Մ. Տ. Ցիցերոնը. «... quare cum lex sit civilis societatis vinculum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, cum par non sit condicio civium? si enim pecunias aequari non placet, si ingenia omnium paria esse non possunt, iura certe paria debent esse eorum inter se qui sunt cives in eadem re publica. quid est enim civitas nisi iuris societas civium?». («De Republica Գիրք I, XXXII, 49»): <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/repub1.shtml> (դիտումը՝ 23.01.2017): Տե՛ս նաև *Civil Society: history and possibilities*. Edited by Sudipta Khaviraj and sunil Khilnani. Cambridge University Press, 2011, էջ 33:

³ «Homo homini lupus est». Հռոմեացի կատակերգու Տիտուս Պլավտուսի «Asinaria» («Ավանակներ») կատաղերության մեջ հանդիպող թևավոր դարձած արտահայտությունը Թ. Հոբսը հիշատակում է հասարակության պատմության մինչքաղաքական փուլը բնութագրելիս (տե՛ս **Гоббс Т.** Основы философии. Часть 3-я: «О гражданине». Сочинения в двух томах. Т. 1., М., 1989, էջ 271):

յունն ու միւյնն անկատար անվստահությունը առաջ են բերում «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ»⁴:

Մշտական վտանգներն ու անապահովությունը ստիպում են մարդկանց միավորվել և ստեղծել ընդհանուր ապահովության կառույց պետություն: Մարդիկ օտարում են իրենց բնական իրավունքների մի մասը, դրանով օժտում պետությանը՝ փոխարենը ստանալով մնացած իրավունքների ազատ և անարգել իրականացման երաշխիքներ: Այդպիսով նրանք ձեռք են բերում նոր **քաղաքացու կարգավիճակ**: Քաղաքացիական կացությունն ու քաղաքացիների հանրությունը կենսակերպի, իրավունքների տնօրինման առավել քաղաքակիրթ և երաշխավորված հնարավորություններ ընձեռող ձև է⁵:

Քաղաքացիական հասարակության գաղափարը հետագա փոխակերպումների ու լրամշակումների ենթարկվեց ինչպես լուսավորչական, այնպես էլ հետլուսավորչական փիլիսոփայական մտքի շրջանակներում: Մասնավորապես, պետական կառավարման միապետական ձևի մասին պատկերացումներին փոխարինելու եկավ պետական իշխանությունը միւյնն անկատար գույակշող՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական թևերի միջև բաշխելու, դրանց միջև հակակշիռներ ձևավորելու գաղափարը, ինչն ավելի լայն հնարավորություններ էր ընձեռում քաղաքացիների իրավունքների իրացման և պաշտպանության առումով:

19-րդ դարի զանգվածային շարժումները և քաղաքական գործընթացները նոր շտկումներ մտցրին քաղաքացիական հասարակության դերակատարների և ինստիտուցիոնալ բաղադրիչների մասին պատկերացումներում: Դա մի շրջան էր, երբ, ֆրանսիացի սոցիոլոգ և հոգեբան Գ. Լեբոնի բնութագրմամբ՝ արքաների իրավունքին փոխարինելու էր եկել զանգվածների իրավունքը, հերոսների ժամանակներին փոխարինելու էր եկել «զանգվածների դարաշրջանը»⁶ և զանգվածների ուժը կազմակերպող ու ուղղորդող քաղաքական կուսակցությունների ժամանակաշրջանը: Վերջիններս պետության հետ հարաբերություններում ստանձնեցին գույակշողման և հակակշողման, քաղաքացիների շահերի ինտեգրման և քաղաքական որոշումների մակարդակում դրանց ներկայացման գործառույթներ: Ձևավորվեցին ներկայիս իմաստով «իշխանություն» և «ընդդիմություն» բևեռները:

Քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ պատկերացումների զարգացման նորագույն շրջանում էական ազդեցություն ունեցան հանրային կառավարման գործընթացներում ապակենտրոնացվածության և ինքնավարության սկզբունքների կարևորության վերաբերյալ Ալ. դե Թոքվիլի, Գ. Հեգելի գաղափարները⁷:

⁴ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Указ. соч. Т. 2, с. 94-96.

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 129-133:

⁶ Տե՛ս Լեբոն Գ. Психология народов и масс. СПб., 1995, էջ 149-151:

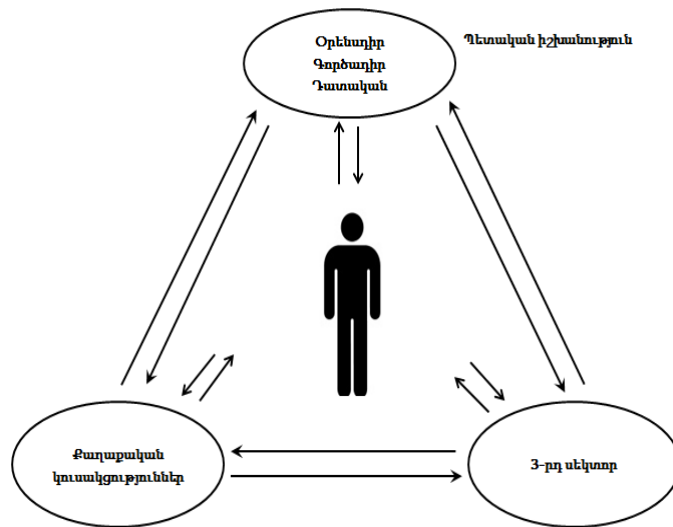
⁷ Տե՛ս Hegel G. Elements of the Philosophy of Right. Cambridge University Press, 1991, էջ 219-226, Tocqueville A. de, De la démocratie en Amérique. Volume 1, Ch.5, Pagnerre, 1848, էջ 95-156:

20-րդ դարում հետզհետե ավելի ու ավելի սկսեց կարևորվել ոչ պետական (ոչ քաղաքական), ոչ առևտրային (շահույթ չհետապնդող) կազմակերպությունների՝ «երրորդ սեկտորի» դերակատարությունը հանրային կյանքում: Ներկայումս այդ կազմակերպություններն էական դերակատարություն ունեն քաղաքացիների շահերի ինտեգրման, ազդեցացման (խմբավորման), արտիկուլյացման (ձևակերպման) և կուսակցությունների ու պետական հաստատությունների հետ հարաբերություններում դրանց ներկայացման գործում: Հանրային կառավարման գործընթացներում դրանք իրականացնում են կազմակերպչական, կարգավորող-ինտեգրատիվ, քարոզչական, վերահսկողական և այլ կարևոր գործառնություններ:

Քաղաքացիական հասարակության ժամանակակից ընկալումներում, պետական իշխանության կառույցներից և քաղաքական կուսակցություններից բացի, հանրային կյանքի կազմակերպման ու կառավարման գործընթացներում կարևոր առաքելություն են իրականացնում նաև կամավորության և շահերի ընդհանրության սկզբունքով ձևավորված, ինքնավարության սկզբունքով գործող ոչ կառավարական հասարակական կազմակերպությունները (տե՛ս գծապատկեր 1-ը): Լայն ըմբռնմամբ՝ երրորդ սեկտորի շրջանակներում պետք է դիտարկել ինչպես ֆորմալ հասարակական կազմակերպությունները, դրանց ցանցերն ու միավորումները, այնպես էլ շարժումները, շահառու խմբերը, զանգվածային լրատվամիջոցները:

Գծապատկեր 1

Քաղաքացիական հասարակության հիմնարար բաղադրատարրերը

Համաշխարհային մտքի զարգացման տարբեր փուլերում քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ պատկերացումներին, որոշակի տարբերություններով հանդերձ, ընդհանուր է գաղափարական-

մեթոդաբանական հենքը՝ *որոշակի շահեր և անօտարելի իրավունքներ ունեցող քաղաքացու՝ որպես հասարակական համակարգի կենտրոնական արժեքի վերաբերյալ պատկերացումը*⁸:

Կարելի է առաջարկել քաղաքացիական հասարակության երկու սահմանում:

Լայն, փիլիսոփայական իմաստով՝ քաղաքացիական հասարակությունը հանրային կյանքի կազմակերպման ու կառավարման այնպիսի եղանակ է, որտեղ կենտրոնական արժեքը, հիմնական գործող սուբյեկտը և վերջնական նպատակը մարդ-քաղաքացին է՝ իր շահերով, պահանջունքներով ու իրավունքներով:

Տվյալ ըմբռնմամբ քաղաքացիական հասարակության հաստատությունների շարքում դիտարկվում են վերը ներկայացված գծապատկերի բոլոր օղակները:

Նեղ իմաստով, կարևորելով հանրային կյանքի կազմակերպման և կառավարման գործընթացներում ոչ կառավարական կազմակերպությունների դերը, քաղաքացիական հասարակություն հասկացության տակ հասկանում են երրորդ սեկտորը՝ ոչ կառավարական, ոչ առևտրային կազմակերպությունները, հիմնադրամները, իրավաբանական անձանց միությունները, ստեղծագործական միավորումները, բարեգործական կազմակերպությունները, քաղաքացիական շարժումներն ու ակտիվության ձևերը:

Ըստ այդմ՝ *քաղաքացիական հասարակությունը ժողովրդավարության պայմաններում հանրային կյանքի կազմակերպման ձև է, որին բնորոշ են. 1) կամավորության սկզբունքով ձևավորված ոչ պետական կառույցների (միություններ, ընկերակցություններ, կազմակերպություններ) լայն ցանց և 2) տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, հոգևոր, մշակութային ոչ պետական հարաբերությունների ընդգրկուն համակարգ:*

Առավել տարածված է և միջազգային կազմակերպությունների փաստաթղթերում ևս կիրառական է այս երկրորդ ըմբռնումը⁹:

⁸ Տե՛ս **Hovhannisyán H. O.** The Factor of Human Rights Protection as Criteria for the Development in the Social System. «Armenia: A Human Rights Perspective for Peace and Democracy». Materials of Symposium. Potsdam, 2005, էջ 14-25:

⁹ Տե՛ս CIVICUS Civil Society Index. Armenian Civil Society: From Transition to Consolidation. Analytical Country Report. Yerevan, 2010, էջ 14: Համաշխարհային բանկը որպես հիմք ընդունում է առաջատար գիտահետազոտական կենտրոնների կողմից մշակված հետևյալ սահմանումը. «Քաղաքացիական հասարակություն տերմինը վերաբերում է ոչ պետական, շահույթ չհետապնդող կազմակերպություններին, որոնք մասնակցում են հանրային կյանքին, արտահայտում են իրենց անդամների և կամ այլ անձանց արժեքները և շահերը... Ընդգրկում է կազմակերպությունների լայն շրջանակ, ներառյալ ոչ կառավարական կազմակերպությունները, համայնքային խմբերը, արհմիությունները, բարեգործական և կրոնական կազմակերպությունները, պրոֆեսիոնալ միությունները և հիմնադրամները» (<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/CSO/0,contentMDK:20101499~menuPK:244752~pagePK:220503~piPK:220476~theSitePK:228717,00.html> (վերջին դիտումը՝ 23.01.2017.):

Ոչ կառավարական կազմակերպությունների և պետության, ոչ կառավարական կազմակերպությունների և քաղաքական կուսակցությունների միջև հարաբերությունների առումով կարելի է առանձնացնել քաղաքացիական հասարակության մի շարք մոդելներ:

Ոչ կառավարական կազմակերպությունների և պետական հաստատությունների միջև հարաբերությունների հիման վրա հարկ է առանձնացնել քաղաքացիական հասարակության **էտատիստական¹⁰ (վերահսկվող), լիբերալ (երբեմն էլ՝ բախումնային) և գործակցային** մոդելները:

Առաջինի դեպքում հասարակական կազմակերպությունները ստեղծվում են հիմնականում պետության նախաձեռնությամբ, նրանց խնդիրներն ու գործունեության ձևերը թելադրվում և խստորեն վերահսկվում են պետական հաստատությունների կողմից: Այդ կազմակերպություններին վերապահված է հանրային կառավարման «սայլի հինգերորդ անիվի» դեր: Տվյալ մոդելն առավել բնորոշ է ամբողջատիրական հասարակություններին (ինչպիսին էր, օրինակ, Խորհրդային Միությունը):

Երկրորդ՝ **լիբերալ** մոդելի դեպքում պետության միջամտությունը և մասնակցությունը ոչ կառավարական կազմակերպությունների ոլորտին համարվում է անցանկալի և հասցվում է նվազագույնի: Նվազագույնի է հասցվում նաև ոչ կառավարական կազմակերպությունների հաշվետվողականությունը պետությանը: Պետության և քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների հարաբերությունները հաճախ ընդունում են **բախումնային բնույթ**, դրանք հայտնվում են «բարիկադների տարբեր կողմերում» և միմյանց ընկալում որպես խիստ անցանկալի հակառակորդներ:

Նշված երկու մոդելներն էլ հասարակական համակարգի ներդաշնակ զարգացման տեսանկյունից պարունակում են վտանգներ: Դրանք կարող են ինչպես կասեցնել ու կաշկանդել քաղաքացիական հասարակության հաստատությունների զարգացումը, այնպես էլ հանգեցնել սոցիալական ու քաղաքական ցնցումների:

Հայաստանյան իրականության համար առավել նախընտրելի է և հեռանկարային **գործակցային մոդելը**: Այս մոդելին բնորոշ են համագործակցության, փոխադարձ վերահսկողության և փոխներթափանցվածության սկզբունքները: Քաղաքացիական կազմակերպություններն ավելի ճկուն են իրենց գործելակերպում. կարող են հանդես գալ ինչպես պետության կողմից իրականացվող քաղաքականությանը ընդդիմացողի ու քննադատողի, այնպես էլ աջակցողի դիրքերից, եթե այդ քաղաքականությունը համապատասխանում է իրենց ծրագրերին ու նպատակներին: Այս տարբերակի դեպքում հասարակական կազմակերպությունների առավել իրազեկ և փորձառու ներկայացուցիչները հետզհետե ընդգրկվում են պե-

¹⁰ Ֆրանսերեն *état – պետություն* բառից:

տական իշխանության, տարածքային, տեղական ինքնակառավարման տարբեր օղակներում, իսկ պետական իշխանության ներկայացուցիչները մասնակցում են քաղաքացիական կազմակերպությունների կողմից իրականացվող ծրագրերին: Գործակցային մոդելը թույլ է տալիս հաղթահարել քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններ-պետություն հարաբերություններում օտարվածությունը, բևեռացումն ու բախումնային իրավիճակները՝ նպաստելով արդյունավետ երկխոսությանն ու համագործակցությանը:

Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության գործակցային մոդելի զարգացման նպատակով, կրթական և քարոզչական ծրագրերից զատ, կարևոր են՝ ա) տեղական աղբյուրներից ՔՀԿ-ներին տրամադրվող ֆինանսական աջակցության արդյունավետության բարձրացման և բ) պետության և ՔՀԿ-ների միջև սոցիալական գործընկերության մեխանիզմների ու մշակույթի ձևավորման և դրանց զարգացման ուղղությամբ իրականացվելիք քայլերը:

Հայաստանյան ՔՀԿ-ների շատ փոքր մասն ունի վճարվող աշխատակազմ¹¹: Այդ կազմակերպությունների մեծ մասն իր ծրագրերն իրականացնում է արտասահմանյան և միջազգային դոնոր կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող դրամաշնորհների օգնությամբ:

Տեղական աղբյուրներից, մասնավորապես պետական բյուջեից ևս հատկացվում են դրամաշնորհներ: 2012 թ. պետական բյուջեի տարբեր հոդվածներով տեղական հասարակական կազմակերպություններին տրամադրվել է ընդհանուր առմամբ 7,4 միլիարդ դրամ: Այդ գումարը բաշխվել է 115 կազմակերպությունների¹²: Ընդ որում, այդ գումարի 2/3-ը՝ 4,87 միլիարդ դրամը, բաժին է հասել ընդամենը 19 կազմակերպության¹³:

Պետական բյուջեից հայաստանյան ՔՀԿ-ներին դրամաշնորհների հատկացման գործընթացն աչքի է ընկնում համակարգված քաղաքականության, հստակ և թափանցիկ ընթացակարգերի բացակայությամբ, իրականացվող ծրագրերի վերաբերյալ տեղեկատվության դժվար մատչելիությամբ և կոռուպցիոն ռիսկերով:

Խնդրի լուծման արդյունավետ եղանակ կարող է լինել արևմտաեվրոպական մի շարք երկրների¹⁴ օրինակով «Քաղաքացիական հասարա-

¹¹ 2010 թ. անցկացված ուսումնասիրության տվյալներով, դրանց թիվը կազմում էր 19,1 %: *Ըստ CIVICUS Civil Society Index. Armenian Civil Society: from Transition Stage to Consolidation. Analytical report. Yerevan, 2010, էջ 29:*

¹² ՀՀ արդարադատության նախարարության տվյալներով, 2012 թ. հոկտեմբերի դրությամբ պետքեզիստրում գրանցված էին 3432 հասարակական կազմակերպություններ, 733 հիմնադրամներ, 301 իրավաբանական անձանց միություններ:

¹³ Տե՛ս «Քաղաքացիական հասարակության կառույցներին պետական ֆինանսական աջակցության տրամադրման գործընթացի առկա վիճակը և հիմնախնդիրները», PFCS, USAID, Counterpart International, Եր., 2013, էջ 11:

¹⁴ Այդպիսի հիմնադրամներ են գործում Հունգարիայում, Խորվաթիայում, Ալբանիայում, Էստոնիայում, Չեխիայում:

կության աջակցության ազգային հիմնադրամի» ստեղծումը: Արդյունքում՝ ՔՀԿ-ներին որպես դրամաշնորհներ ու նվիրատվություններ հատկացվող բյուջետային միջոցները կտրամադրվեն ոչ թե տարբեր գերատեսչությունների, այլ կկենտրոնացվեն ՔՀԱԱ հիմնադրամում:

Հիմնադրամը կմշակի ու կհամակարգի պետական կառավարման օղակներից և ՔՀԿ-ներից ստացված հայտերն ու առաջարկությունները, կանցկացնի ուսումնասիրություն՝ պարզելու համար այն գերխնդիրների շարքը, որոնց լուծման գործում էական է ՔՀԿ-ների մասնակցությունը: Ապա փորձագիտական հետազոտությունների միջոցով կորոշվի այդ գերխնդիրների կարևորության ու հրատապության աստիճանը, կսահմանվեն համապատասխան գործակիցներ, ըստ որոնց կբաշխվեն տվյալ տարվա բյուջեից հատկացվող միջոցները:

Կան բազում գերխնդիրներ, որոնք դուրս են արտասահմանյան ու միջազգային դոնոր կազմակերպությունների հետաքրքրության տիրույթից, սակայն էական են հայաստանյան հասարակության համար: Օրինակ՝ զինձառայողների ու նրանց ընտանիքների, զոհված ազատամարտիկների այրիների, նրանց ընտանիքների անդամների աջակցության հարցը: Առանձնապես արդյունավետ կարող է լինել նաև պետական կառույցների կողմից իրականացվող ծրագրերի մշտադիտարկման, կոռուպցիայի դեմ պայքարի գործընթացներում ՔՀԿ-ների դերակատարությունը:

ՔՀԿ-ների ֆինանսական կայունության ցուցանիշի բարելավման, ինչպես նաև պետական կառույցների կողմից իրականացվող քաղաքականության և ծրագրերի արդյունավետության բարձրացման ուղիներից մեկն էլ սոցիալական աջակցության, կրթական, հետազոտական որոշ ծրագրեր, ինչպես նաև պետության կողմից իրականացվող ծրագրերի ընթացքի մշտադիտարկման ու վերահսկողության մի շարք գործընթացներ մրցութային կարգով հասարակական կազմակերպություններին պատվիրելու ավանդույթի ձևավորումն ու զարգացումն է¹⁵:

Սոցիալական համագործակցության այդ մոդելի կիրառումը երաշխավորում է ֆինանսական ծախսերի կրճատում՝ ծրագրի իրականացման համար լրացուցիչ մարդկային, նյութական և մտավոր ռեսուրսների ներգրավմամբ, իրականացվող ծրագրերի վերաբերյալ հրապարակայնության ապահովում, կատարված աշխատանքի որակի չափորոշիչների սահմանում, պետական կառավարման մարմինների և ՔՀԿ-ների համատեղ աշխատանքի և փոխադարձ վերահսկողության դաշտի ընդլայնում:

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս նաև ՀՀ հանրային խորհրդի քաղաքացիական հասարակության կայացման հարցերի հանձնաժողովի կողմից մշակված «Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների զարգացման ռազմավարության հայեցակարգ»-ի նախագիծը, Եր., 2012, էջ 37-38: <http://www.publiccouncil.am/hy/documents/item/2012/10/22/program1/> (ղիտումը՝ 10.02.2017):

Նշված առաջարկությունների իրականացումը թույլ կտա.

- էապես բարելավել հայաստանյան ՔՀԿ-ների ֆինանսական վիճակը,
- ավելացնել պետական կառույցների նկատմամբ ՔՀԿ-ների վստահության ցուցանիշը,
- խթանել պետական կառույցներ-ՔՀԿ-ներ համագործակցությունը և բարելավել փոխադարձ վերահսկողության գործընթացները,
- ավելացնել հանրային նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծման գործընթացներին ՔՀԿ-ների մասնակցության ցուցանիշն ու դրա արդյունավետությունը,
- կրճատել հանրային կարևորություն ունեցող խնդիրների լուծման նպատակով կատարվող ծախսերը,
- խուսափել քաղաքացիական հասարակության վերահսկվող և բախումնային մոդելներից՝ հիմքեր ձևավորելով քաղաքացիական հասարակության առավել արդյունավետ՝ գործակցային մոդելի զարգացման համար:

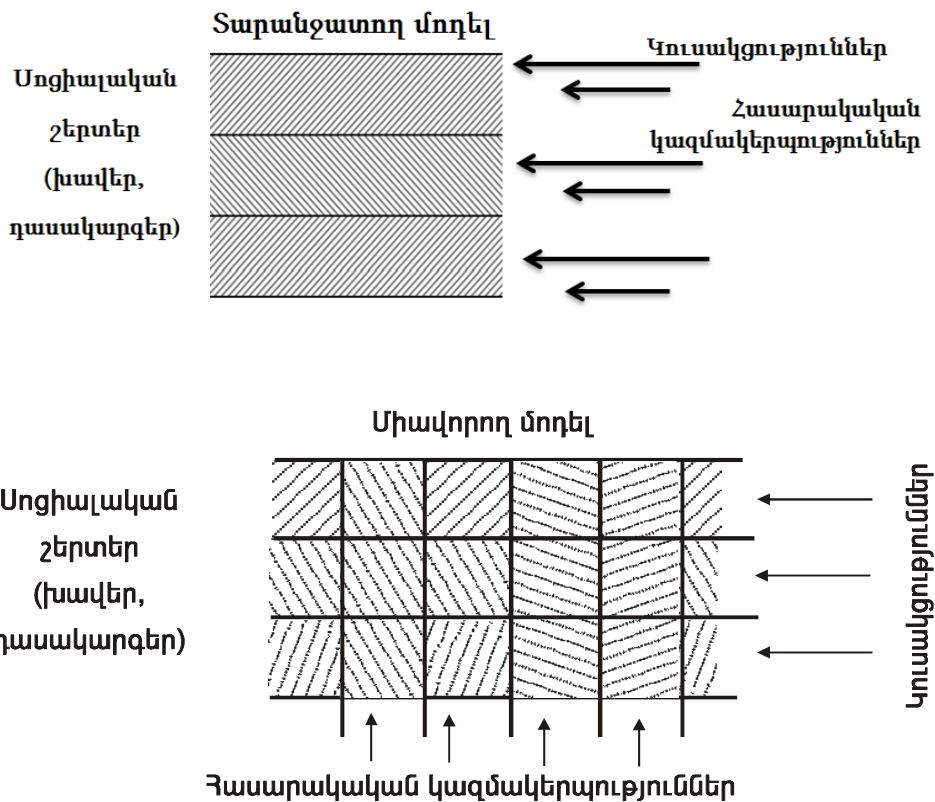
Քաղաքական կուսակցությունների հետ ՔՀԿ-ների հարաբերության հիմքի վրա առանձնանում են քաղաքացիական հասարակության **ստաբանջատող (segmentational)** և **միավորող (linked)** մոդելները:

Առաջին տարբերակի դեպքում ՔՀԿ-ները դասավորվում են ըստ սոցիալական և քաղաքական սահմանազատումների (շերտավորումների): Դրանք կրում են դասակարգային բնույթ, հաճախ ստեղծվում են կուսակցությունների կողմից և ներկայանում են որպես վերջիններիս կցորդներ (տե՛ս գծապատկեր 2): Նման իրավիճակում հասարակական համակարգը խոցելի է դառնում քաղաքական կոնֆլիկտների և դրանց ռեզոնանսային արձագանքների համար:

Միավորող մոդելի դեպքում ՔՀԿ-ները հետապնդում են այնպիսի նպատակներ, որոնք միավորում են սոցիալական տարբեր խավերի պատկանող և տարբեր քաղաքական-գաղափարական կողմնորոշում ունեցող քաղաքացիների: Հասարակական համակարգում ՔՀԿ-ները «դասավորվում են» սոցիալական և քաղաքական շերտավորումներին «ուղղահայաց» սկզբունքով: Այդպիսի դասավորությունը նպաստում է սոցիալական տարբեր խավերի երկխոսությանն ու համագործակցությանը, քաղաքական կազմակերպությունների միջև հակասությունների և բախումնային իրավիճակները մեղմացնելուն, բանակցային միջավայրի ձևավորմանը¹⁶: Այս մոդելը նախընտրելի է հասարակական համակարգի միասնականության և անվտանգության ապահովման տեսանկյունից:

¹⁶ Տե՛ս Հ. Օ. Հովհաննիսյան, Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները, Եր., 2003, էջ 34-35:

Քաղաքացիական հասարակության տարանջատող և միավորող մոդելները

Կարևոր է, որ պետությունը կարողանա ուշադրություն և հոգածություն ապահովել այնպիսի հասարակական կազմակերպությունների ստեղծմանն ու զարգացմանը, որոնք իրենց գործունեությամբ ի վիճակի են նպաստելու նաև հասարակական տարբեր խավերի միջև սոցիալական օտարվածության հաղթահարմանն ու համագործակցությանը:

Տեսական գրականության մեջ հանդիպում են քաղաքացիական հասարակության գաղափարի վերաբերյալ նաև սկեպտիկական և քննադատական դիրքորոշումներ: Եթե 18-րդ դարի ֆրանսիացի փիլիսոփա Ժ.-Ժ. Ռուսոն գտնում էր, որ քաղաքական-քաղաքացիական հասարակությունը հիմնված է անարդարության, գույքային անհավասարության և շահագործողական հարաբերությունների վրա¹⁷, ապա ժամանակակից հնդիկ հետազոտող Ջայ Սենը կարծիք է հայտնում է, որ քաղաքացիական հասարակությունը նեոգաղութատիրական ծրագիր է, որը ղեկավարվում է գլոբալ էլիտաների կողմից իրենց սեփական շահերի իրականացման

¹⁷ Տե՛ս **Rousseau J. J.**, The Social Contract or Principles of Political Right. Virgil, Æneid xi. 1762, էջ 15: https://www.ucc.ie/archive/hdsp/Rousseau_contrat-social.pdf (նիսնումը՝ 23.01.2017), **Նոյնի** A Discourse Upon the Origin and Foundation of the Inequality among Mankind. London, Pallmall, 1761, էջ 97: <https://archive.org/details/discourseuponor00rous> (նիսնումը՝ 23.01.2017):

նպատակով¹⁸: Պարսիկ մտավորական Սոհամնադ Ռեզա Նիքֆարը նկատում է, որ քաղաքացիական հասարակությունը չի կարող իդեալական հասարակություն համարվել, քանի որ այդտեղ ևս չեն բացառվում թշվառությունը, հալածանքն ու սոցիալությունը¹⁹: Սակայն կարևոր է, որ թշվառներն ու հալածվածները քաղաքացիական հասարակության պայմաններում կարող են միավորվել և պայքարել իրենց իրավունքների ու ազատությունների համար:

Այդուհանդերձ, քննադատական տեսակետների առկայությունը ևս դրական երևույթ կարելի է համարել գաղափարի զարգացման, կատարելագործման, հնարավոր թերություններից ձերբազատման առումով:

Բանալի բառեր - քաղաքացիական հասարակություն, քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններ, հասարակական համակարգի անվտանգություն, քաղաքացիական հասարակության էտատիստական, լիբերալ, բախումնային, գործակցային, տարանջատող և միավորող մոդելներ

ОВАНЕС ОВАНИСЯН – *Идея и модели гражданского общества: тенденции развития, аргументы за и против.* – В статье анализируются основные этапы развития и главные трансформации идеи гражданского общества, начиная с греко-римской классической философии до современных концепций. Рассматриваются две интерпретации гражданского общества – в широком (философском) и узком (как сектор организации общественной жизни) понимании, предлагаются соответствующие определения. Анализируются статистические (контролируемые), либеральные, конфликтные, партнёрские, объединяющие и разъединяющие модели гражданского общества. Обосновывается целесообразность объединяющих и партнёрских моделей с точки зрения безопасности и гармоничного развития социальной системы.

Ключевые слова: гражданское общество; организация гражданского общества; безопасность социальной системы; модели гражданского общества

HOVHANNES HOVHANNISYAN – *The Idea and Models of Civil Society: Development Tendencies, Arguments Pro and Con.* – The article presents the main stages of development and major modifications of the idea of civil society from Greek and Roman antique philosophy to modern researchers. It discusses two – broad (philosophical) and narrow (the third sector of organizing civil society) – perceptions of civil society and proposes corresponding definitions. Etatistic (controlled), liberal, conflicting, partnership, segmentational and linked models of civil society are analyzed. The expediency of linked and partnership models is substantiated from the position of security and harmonious development of the civic society.

Key words: civil society; civil society organizations; civil system security; etatistic, liberal, conflicting, partnership, segmentational and linked models of civil society

¹⁸ St u Paper: Interrogating the Civil. Engaging Critically with the Reality and Concept of Civil Society. By Jai Sen. http://wiki.p2pfoundation.net/Engaging_Critically_with_the_Reality_and_Concept_of_Civil_Society (դիտումը՝ 23.01.2017):

¹⁹ St u **Nikfar M. R.**, Violence, Human Rights and Civil Society. Cologne, 1999. <https://tavaana.org/en/content/mohammad-reza-nikfar> (դիտումը՝ 23.01.2017):

**ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՏՈՂԻԱՅԻ
ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՄԵՐԻ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Մարդն անդադար փորձել է ինքնահաստատվել իր համար «օտար» աշխարհում՝ ստեղծելով իրեն հարմար սոցիալական միջավայր, որը, սակայն, մեր օրերում անասելի արագությամբ է փոփոխվում: Կյանքը հեռանկար է, մարդկային մտքի նորանոր կերտվածքներով և նախագծերով ողողված **հնարավորի** իրագործման լայնարձակ հորիզոն: Սոցիալական նախագծերն իրենց հերթին լավ աշխարհ ճարտարակերտելու հնարավորություններ են, որոնց շնորհիվ մարդը քայլ է կատարում սեփական պատկերացումների հանգույն աշխարհաստեղծման ոլորտ: Սոցիալական աշխարհում որոշակի առաջընթաց, զարգացում տեղի է ունենում առկա իրերի կարգի ինչպիսին լինելու գաղափարների անդադար գոյավորման շնորհիվ: Սոցիալական իրականության իմաստավորման փորձերը միշտ շաղախված են այնպիսի պատկերացումների հետ, թե ինչպիսին **պետք է** լինի այն. այստեղից էլ անընդհատ առաջադրվող ուստոպիաների և գաղափարախոսությունների շքերթը: Կյանքի կազմակերպման և կանոնակարգման համար դարեր շարունակ առաջադրվել են բազմաթիվ նախագծեր, որոնք այս կամ այն կերպ ներգործում են մարդու աշխարհընկալման և կենսափիլիսոփայության վրա: Անկախ այն հանգամանքից՝ դրանք մարդուն մատուցում են գիտական ճշմարտություններ և փաստեր, թե ցանկալի և հրապուրիչ գաղափարների մի բույլ են, այնուամենայնիվ մարդը զգում է դրանց կարիքը՝ սեփական պատկերացումները թարմացնելու և նորոգելու համար: Աշխարհը կարծես ուղղորդված հաղորդագրությունների դաշտ լինի, որոնք աննկատորեն ներագրում են մարդու վրա, կանխորոշում նրա վարքն ու մտածողության ձև թելադրում: Ներգործելու նմանատիպ եղանակները շատ բազմաբնույթ են, սակայն դրանց թողած հետքը հասարակության մեջ անհնար է հերքել: Դժվար է պատկերացնել մի հասարակություն, որը բացարձակ անկախ լինի արտաքինից ներագրող գաղափարներից և կյանքն ուղղորդող ուղենիշներից:

Խ. Օրտեգա ի Գասետի դիտարկմամբ՝ մարդկային պատմության ընթացքը սերտորեն կապակցված է տվյալ ժամանակահատվածում հավատալիքների ազդեցության հզորության հետ: Ըստ նրա՝ մարդը համոզմունքների հավաքածու է և առանց որոշակի կենսական կողմնորոշիչների նա չի կարող գործել, ապրել և ընդհանրապես գոյատևել:

Ըստ այդմ՝ նա գտնում է, որ «հենց համոզմունքներն են կառուցարկում մարդուն, մարդն այն է, ինչ իր համոզմունքները»¹: Իսկ հասարակության համար որոշիչ դեր կատարող նման համոզմունքներ ձևավորվում են տարբեր ազդեցությունների շնորհիվ:

Սոցիալական նոր և այլընտրանքային գաղափարներն ուստոպիական նախագծերի, գաղափարախոսությունների տեսքով, որպես հասարակական զարգացումն ապահովող միջոցներ, մշտաբար սահմանապահի պես հսկում են սոցիալական կյանքն ու ամուր արմատներով կառչած են մարդուն՝ խթանելով նրա արարման մղումը: Ինչպես ուստոպիան, այնպես էլ գաղափարախոսությունը թատերահարթակում առավել հաճախ հայտնվում են սոցիալական ճգնաժամերի ժամանակ, երբ ավելի քան երբեք լուրջ փոփոխությունների կարիք է զգացվում: Մրանք ինչ-որ առումով սոցիալական անոմիայի հաղթահարման ձևերից են, որտեղ գաղափարախոսությունը քաղաքական աշխարհայացքի դեր է կատարում, իսկ ուստոպիան՝ տվյալ սոցիալական տարածության ապագան մոդելավորելու գործիքի: Այլընտրանքային գաղափարների առանցքում սովորաբար հայտնվում է այսպես կոչված նոր միջին խավը՝ հասարակության այն հատվածը, որը փոփոխությունների է ձգտում, հատկապես երբ սոցիալ-քաղաքական վայրիվերումների, նորի հաստատման փուլ է, որը դեռ ավարտին հասցված չէ: Ցանկացած պետությունում՝ լինի կապիտալիստական, ազատական թե սոցիալիստական, իշխանության հիմքը կազմող ճշմարտությունները չունեն վերմարդկային սկիզբ, աստվածային նախախնամության տեսքով չեն երևան գալիս. դրանք ունեն մարդկային՝ բանական ծագում, որոնք ձևակերպվում և ամփոփվում են գաղափարախոսությունների, ուստոպիաների միջոցով: Որպեսզի քաղաքական համակարգը գործառի բնականոն կերպով, անհրաժեշտ է գաղափարական ճշմարտությունների և պետության ներսում պրակտիկայի անընդհատ վերարտադրություն, քանի որ երբ սկսում է չվերարտադրվել դրա հիմնարար գաղափարը, ճեղքվածք է առաջանում եղածի, ներկայի և գաղափարախոսության միջև: Գաղափարախոսության և պրակտիկայի միջև առաջացած անդունդը գնալով խորանում է և դառնում գործող քաղաքական համակարգի քայքայման պատճառ:

Գաղափարախոսությունը համոզմունքներ ձևավորող միջոցներից մեկն է, որն արմատավորված է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Այն և՛ խանգարում, և՛ օգնում է մարդուն ու հասարակությանը կողմնորոշվելու՝ դառնալով ուղենիշ սոցիալ-քաղաքական կյանքում: Անկախ իր կամքից՝ մարդը գրեթե միշտ գաղափարախոսական գիտելիքի կրող է, օբյեկտիվ և մաքուր գիտելիք գրեթե անհնար է պատկերացնել: Եթե ի սկզբանե հասարակությունը համակված է որևէ գաղափարախոսությամբ, ապա բավականին բարդ է կազմաքանդել այդ գա-

¹ Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. М., 1997, с. 437.

դափարախոսությունը, քանի որ այդպիսով փորձ է արվում վերացնել այն, ինչը ժամանակին իմաստավորում, ուղղորդում էր սոցիալական կյանքն ու կադապարում մարդու վարքը՝ իր ճիշտներում առնելով առհասարակ կյանքը՝ իր բոլոր դրսևորումներով:

Այլընտրանքային աշխարհի նախագծերում միշտ առկա է ուտոպիականը, որը բացում է նոր հորիզոններ, նոր իմաստային համակարգեր, որոնք որոշակիորեն հերքում են այն գաղափարախոսական գիտելիքը, որն առկա է հասարակության մեջ: Որպես այլընտրանք՝ ուտոպիան բավականին հաջողությամբ ներթափանցում է հասարակական տրամադրությունների մեջ և դառնում արմատական փոփոխությունների խթան: Չանգվածային գիտակցության մեջ ներթափանցելու և յուրացվելու դեպքում ուտոպիան դառնում է դրա մի մասն ու քաղաքական, հասարակական ոլորտում վերածվում գործուն ուժի: Այս պարագայում «լուսավոր ապագայի» պատկերով տարված զանգվածները չեն կարող հաշվարկել այն կորուստները, որոնք հնարավոր է հանդիպեն այդ ճանապարհին:

Ինչպես գաղափարախոսությունը, այնպես և ուտոպիան հասարակական գիտակցության մաս են, երկուսն էլ ունեն իմաստաստեղծ գործառույթ և արարում են մի աշխարհ, որն այս կամ այն տեսանկյունից լինելու, գոյելու անհրաժեշտություն ունի: Ուտոպիան սոցիալական նպատակների իրագործման մեթոդներից է, որը ներառում է սպասումների, հույսերի ծովածավալ մի դաշտ: Այն երբեք չի չեզոքացնում կապն իրական աշխարհի հետ, յուրովի իդեալականացնում է դրա որոշ կողմեր՝ ներմուծելով բացակա տարրեր, որոնք չկան ներկայում: Ուտոպիան ընդլայնում է հասարակական գիտակցության սահմանները՝ նախապատրաստելով գիտակցությանն ընդունելու նոր հարացույց և հաստատելու այլընտրանք: Իդեալներ կերտող, երևակայական գեղումներով լցված ուտոպիան ժամանակի ընթացքում ազատվեց գեղարվեստականությունից և փոխարկվեց սոցիալ-քաղաքական ուտոպիական նախագծերի: Ուտոպիայում հասարակական իդեալի վերակերտում կա. անհրաժեշտ իդեալները, որոնք մարդու սեփական կյանքի գնահատականն են, այստեղ հերքվում են կամ ներկայացվում նորովի: Քաղաքական ասպարեզում այս գործընթացը բավականին մոտեցրեց ուտոպիայի և գաղափարախոսության սահմանազրեքը՝ հաճախ բաժանման անշոշափելի գծեր դնելով դրանց միջև: Մի բան պարզ է՝ երկուսն էլ անավարտ նախագծեր են, որոնք սպասում են իրենց ապագայի վերջնակետին: Եթե ժամանակակից աշխարհում տեխնիկական ուտոպիաներն ավելի քան իրագործվել են, և անգամ հարց է այսօր մարդկային միտքն ու երևակայությունը հասցնում են արդյոք ապագայի համար կառուցարկել տեխնիկական այնպիսի նորույթ, որը դեռ բացակայում է, ապա այլ հարց է սոցիալ-քաղաքական ուտոպիան, որը՝ որպես ուտոպիական գիտակցության արտացոլում, երբեմն մնում է

անկատար նախագիծ կամ հայտնվում իրականության և երևակայության միջանցքում խցկված:

Գաղափարախոսությունը մարմնավորում է ստանում քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտներում: Այն սուբյեկտի տեղն ու դիրքն ապահովող պրակտիկաների և դիսկուրսների միջոցով որոշարկում է սուբյեկտի բնույթը սոցիալական փոխհարաբերությունների մեջ, ինչպես նաև, պայմանավորված այդ տեղով, նրա համար իմաստավորում աշխարհը: Գաղափարախոսությունը ներքնայնացվում և դառնում է սոցիալական կյանքի բոլոր բաղադրիչների անբաժանելի տարրը՝ հայտնվելով ամենուր՝ սկսած ամենաստորին տիրույթից (գովազդ, հեռուստատեսություն, համացանց, ֆիլմեր, շոուներ) մինչև քաղաքականություն: Հարկ է նկատել, որ պետությունը գործառում է նաև գաղափարախոսության կիրառման շնորհիվ: Քաղաքականությունն ու գաղափարախոսությունը կապված են փոխադարձորեն: Առավել քան նկատելի է, որ գաղափարախոսությունը պայմանավորում, պատճառավորում է քաղաքականությունը, քաղաքական դաշտում տեղի ունեցող վայրիվերումները: Այս դիտանկյունից քաղաքականությունը տվյալ գաղափարախոսությունը կրող համայնքի գործողությունն է՝ գաղափարախոսությունը տարածելու, իրենց շահերը հաստատելու համար: Ստացվում է այնպես, որ քաղաքականության մեջ գործող սուբյեկտը կարիք ունի գաղափարախոսության՝ որպես գործողությունները ուղղորդող, կենտրոնացնող երևույթի:

Շատ հաճախ գաղափարախոսությունը հենվում է գիտական գիտելիքի, սոցիալական փաստերի վրա, թեպետ սոսկ այն խմբի դիտանկյունից, որի շահերը ներկայացնում է: Եվ քանի որ գաղափարախոսության մեջ նույնպես կա իդեալ և միտվածություն դեպի ապագան, ուստի այն պարունակում է ուտոպիականը՝ ստեղծելով անխուսափելի համամիասնություն: Իրականության և ցանկալիի միախառնումը հարթեցնում է գաղափարախոսության և ուտոպիայի միջև եղած տարածությունը, իսկ վերոնշյալներն իրենց հերթին փորձում են երկուստեք կառուցարկել այն, ինչը դեռ գոյություն չունի, բայց ցանկալի է, որ լինի: Պարզապես դրանք հնարավորությունների տեսանկյունից միշտ շահերի բախում են ունենում: Մյուս կողմից՝ և՛ ուտոպիան, և՛ գաղափարախոսությունը ժամանակակից առասպելի տեսք են ստանում, քանի որ ինչպես վերջինս, դրանք ևս ներկայանում են դրական և բացասական կողմերով՝ ուղղված հետ՝ դեպի անցյալը, և միտված դեպի ապագան: Անժխտելի է, որ որևէ իրողություն վերածվում է առասպելի, հենց որ մարդը դրան մեծ նշանակություն, խիստ կարևորություն է հաղորդում: Հետևաբար՝ գաղափարախոսությունը նույնպես կարող է վերածվել քաղաքական առասպելի, որի դերն ու նշանակությունը տարբեր հասարակություններում զանազանվում են: Հասարակությունը կարիք ունի գաղափարախոսությունների և ուտոպիաների, քանի որ դրանցում

առաջադրվում են սոցիալական կյանքին վերաբերող և սոցիումի զարգացման հեռանկարները ներկայացնող բազում հարցերի պատասխաններ:

Գաղափարախոսությունն ու հասարակական հոգեբանությունը խիստ փոխկապակցված և միախառնված են, դրանցից առաջինն անպայմանորեն ներգործում է վերջինիս վրա և խորը փոփոխությունների ենթարկում այն: Սրանք կարծես հասարակական գիտակցության բանական և զգայական կողմերը լինեն: Գաղափարախոսությունը սոցիալական խմբի շահերի դիտանկյունից ներկայացվող արժեքների, իդեալների, նորմերի համախումբ է: Դրա վերաբերյալ տեսական վերլուծություններն առավել մեծ թափ առան հատկապես Կ. Մարքսից սկսած: Ի սկզբանե գաղափարախոսությունը (idea, logos) 18-րդ դարում օգտագործվում էր որպես գաղափարների համակարգերն ուսումնասիրող գիտության ճյուղ, սակայն Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը դասակարգային պայքարի տեսության շրջանակներում փոխեցին դրա իմաստը: Գաղափարախոսության նկատմամբ այդ շրջանի մտտեցումները հիմնականում բացասական բնույթի են և նույնացնում են այն գիտակցությունը մթագնող երևույթների հետ: Գաղափարախոսությունը համարվում էր իրականությունը քողարկելու լավագույն միջոցը, այսինքն՝ այն, խեղաթյուրելով իրականությունը, առաջ է քաշում ոչ թե իմբին, հասարակությանն անհրաժեշտ իրական շահերը, այլ թվացյալ: Լ. Ալտյուսերի կարծիքով, գաղափարախոսությունը մարդուն իր գոյության պայմանները ներկայացնում է երևակայական ձևով²: Բացասական տրամադրվածությունն այդ երևույթի նկատմամբ պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեկավարող դասկարգը վեհացնում և բարձրացնում էր այն գաղափարական հենքը, որը նպաստում էր իր իշխանության պահպանմանն ու ամրապնդմանը: Գաղափարախոսության համոզմունքները հետևողականորեն ներարկվում են հասարակությանը՝ համոզելով մեծամասնությանը, որ ամեն բան լավ է և պետք է շարունակվի նույն կերպ, որ գաղափարները, արժեքներն ու մտածողության կերպը, որը հարմար է իշխող խավին, համապատասխանում է և անհրաժեշտ է մնացյալին նույնպես: Այլ խոսքով՝ ըստ այս մտտեցման՝ մենք գործում ենք «գիտակցվածության» խաբկանքի ներքո. գաղափարական հոսքը ստիպողաբար տեղադրվում է տուփի վերածված մեր ուղեղներում՝ մղելով ցանկալի գործողությունների: Գաղափարախոսության ազդեցության շրջանակները շատ լայն են՝ առօրյա մանրուքներից մինչև լուրջ քաղաքականություն. սա լավ գործիք է հատկապես հմուտ ձեռքերում: Թ. Ադորնոյի պնդմամբ, երբ այդ տեսակի գործիքը հայտնվում է կոնկրետ մարդու կամ խմբի ձեռքում, միշտ էլ գործածվում է այլոց գիտակցությունը թուլացնելու, ճնշելու և ոչ թե հասարակության ազա-

² Տե՛ս **Альтюссер Л.** Идеология и идеологические аппараты государства // <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> [10.12.2016]:

տագրման և դրական փոփոխություններ մտցնելու համար: Ըստ այդմ՝ նա գտնում է, որ կապիտալիստական հասարակությունում ցանկացած ապրանք վաճառված լինելու, կապիտալի աճի և օգուտի համար է, ոչ թե մարդկային պահանջմունքների բավարարման: Հետևաբար՝ ամեն բան, անգամ մշակութային ոլորտը բիզնես են գաղափարախոսության քողի ներքո:

Մեկ այլ տեսաբանի՝ Հ. Արենդթի կարծիքով, «գաղափարախոսությունն այն է, ինչ անունն է մատնանշում՝ գաղափարի տրամաբանություն (logic of an idea)»³: Նա ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքին, որ գաղափարախոսությունները, ելնելով իրենց համապատասխան գաղափարների տրամաբանությունից, խաբկանք են ստեղծում, թե դրանք տիրապետում են պատմության ողջ ընթացքին և դրա թաքնված կողմերին, բացատրություն ունեն ամեն բանի համար, որ կարող են ցուցադրել անցյալի չերևացող անցքերը, ամբողջությամբ պարզաբանել ներկայի հիմնախնդիրներն ու ապագայի անորոշությունները լուծելու ուղիներ առաջադրել⁴: Ստացվում է, որ գաղափարախոսությունը հավակնում է միակ աշխարհայացքի ընդգրկունության. շատերի փոխարեն՝ մեկը, որը նախօրոք տեղյակ է կյանքի նախապատրաստած հնարավոր փորձառություններին: Հ. Արենդթը սա հատկապես ընդգծում էր ամբողջատիրության համար՝ կարծելով, որ գաղափարախոսության հենց այդ կողմն ամենաշատն օգտագործեցին Հիտլերն ու Ստալինը և անկյունաքարային դարձրին իրենց ամբողջատիրության համար⁵:

Կ. Յասպերսը նույն տրամադրվածությամբ նկատում է. «Գաղափարախոսությունը գաղափարների կամ պատկերացումների համակարգ է, որը ծառայում է մտածող սուբյեկտին որպես բացարձակ ճշմարտություն, որի հիման վրա նա ստեղծում է աշխարհի իր սկզբունքների համակարգն ու որոշարկում իր դիրքն այդտեղ այնպես, որ դրանով նա ինքնախաբեություն է իրականացնում, որն անհրաժեշտ է գաղափարախոսությունն արդարացնելու, նրա իրական շահերը քողարկելու համար»⁶: Ըստ նրա՝ սրա հետևանքով, եթե որևէ մտածողություն համարվում է գաղափարախոսություն, այն միանգամից նույնացվում է կեղծիքի, մոլորության հետ: Քաղաքական գաղափարախոսությունը մի տեսակ հավատամքի, նախահամոզումների է վերածվում: Այն հավատալիքների դաշտ է մտնում, քանի որ առաջարկվող գաղափարները, մոտեցումներն ընդունվում են առանց փորձնական, բանական հիմնավորման: Ըստ էության՝ քաղաքական ոլորտում ոչինչ, այդ թվում և գաղափարախոսությունը, չի կարող լինել չեզոք, առանց սոցիալա-

³ Հ. Արենդթ, Մենք՝ փախստականներս, Եր., 2016, էջ 69:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 69:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 72:

⁶ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991, с. 146.

կան խմբերի շահերի հետ հարաբերակցության: Գաղափարախոսությունը սոցիալական խմբի շահերն առաջ մղելու, քաղաքական գործունեությունն արդարացնելու լավագույն միջոցներից է: Գաղափարախոսական մտածողության պարտադրումը վերացնում է իրականության հետ կապն ու չեզոքացնում է մարդկանց համար փաստի և հորինվածքի, իրականի և խաբկանքի միջև տարանջատումը⁷:

Գաղափարախոսության կեղծությունը երկակի բնույթ ունի. օրինակ՝ եթե մարդը միշտ հավատացել է որևէ գաղափարախոսության, դիցուք՝ կոմունիստականին, դա չի նշանակում, որ նա կեղծ է ապրել: Այն կեղծ է այն պարագայում, երբ ըմբռնվում է որպես իմաստների համախումբ, որն աշխարհը թյուր կերպով է իմաստավորում՝ աղավաղելով այդտեղ տիրող հարաբերություններն ու ընդհանրապես սոցիալական իրականությունը: Լուսավորականությունն ու արդիականությունը հետևանքն էին այն բանի, որ մարդը գիտակցել էր իր մտածող էակ լինելն ու նաև այն, որ հենց ինքը կարող է իմաստներ ստեղծել: Իսկ երբ մարդը չի ունենում սեփական դիսկուրս, նա դառնում է կեղծ գիտակցության կրող, վերջինիս էլ սնում է գաղափարախոսությունը: Գաղափարախոսությունը գերներծծված է քաղաքական գաղափարներով և ձգտում է էլ ավելի ամրապնդել իշխող համակարգի դիրքերը: Պարտադիր չէ, թերևս, որ գաղափարախոսությունը կեղծ կամ ճշմարիտ գաղափարներ, պնդումներ ներառի. հաճախ հասարակության մեջ արդեն իսկ առկա արժեքային կողմնորոշիչները կարող են այն խեղաթյուրել և հանգեցնել բացասական հետևանքների:

Գաղափարախոսություններն ստեղծվում են ինքնաբերիկ՝ առաջարկելով կաղապարներ, հաճախ մարդկային գիտակցությունը ցանկություն էլ չունի դուրս գալու: Գաղափարախոսությունն անհրաժեշտ է չտեսնելու համար այն, ինչն իրականում գոյություն ունի: Ստացվում է այնպես, որ շատ հաճախ մարդու ներքին խաբկանքներն ավելի են իրեն դուր գալիս, քան իրական իրերի կարգը: Մովորաբար գաղափարախոսությունը վերածվում է պետական առասպելի, որը շատ լավ մտնում է, ներծծվում հասարակության պատկերացումների մեջ:

Գաղափարախոսության և ուտոպիայի նկատմամբ մոտեցումները շատ բազմազան են. տարբեր մտածողներ սեփական տեսանկյունից են ներկայացրել դրանց դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում: Նրանցից մեկն էլ Կ. Մանհեյմն է, ով առաջադրել է ուտոպիայի և գաղափարախոսության տարանջատման յուրօրինակ մեխանիզմ, որն այլ դիտանկյուն մտցրեց արդեն իսկ առկա ուսումնասիրությունների մեջ: Նա առանձնացնում է կեցության նկատմամբ այնկողմնային պատկերացումների երկու խումբ՝ գաղափարախոսություն և ուտոպիա: Բացատրելով այնկողմնայնության իր ըմբռնումը՝ նա նկատում է.

⁷ Տե՛ս **Հ. Արենդթ**, նշվ. աշխ., էջ 77:

«Իրապես գոյություն ունեցող» կենսական ցանկացած կառույց պարուրված է պատկերացումներով, որոնք հարկ է անվանել «կեցության նկատմամբ այնկողմնային», «անիրական», քանի որ տվյալ հասարակական կարգում դրանք չեն կարող իրագործվել, ինչպես նաև այն պատճառով, որ տվյալ սոցիալական կարգի պայմաններում անհնար է դրանց համապատասխան ապրելն և գործելը»⁸: Այսինքն՝ դրանք ոչ մի կերպ չեն համապատասխանում այդ շրջանում առկա կենսական կառույցներին: Պատմական գործընթացի մեջ ուտոպիականն ու գաղափարախոսականը չեն հակադրվում մաքուր վիճակով: Ուտոպիայի և գաղափարախոսության տարբերակման համար կարելի է առանձնացնել մի ստույգ չափորոշիչ՝ «իրականացումը»: «Գաղափարախոսություններ են այն գաղափարները, որոնք, ինչպես արդյունքում պարզ դարձավ, որպես քողարկող պատկերացումներ, պարզապես անցել են վերացող կամ ձևավորվող հասարակական կարգի վրայով, իսկ հարաբերական ուտոպիաներ են այն գաղափարները, որոնք գալիք հասարակական կարգում կյանքի են կոչվել»⁹: Ուտոպիայի ըմբռնումը պարտադիր կապված է իշխող և այդ խավի հետ հակասություններ ունեցող մարդկանց ընկալումների հետ: Տվյալ սոցիալական համակարգը ներկայացնողների համար ուտոպիական են բոլոր այն պատկերացումները, որոնք իրենց ընկալումների դիտանկյունից անհնար է իրագործել: Հեղինակը չի ժխտում, որ ուտոպիաները նույնպես կարող են սկզբունքորեն անիրագործելի լինել, բայց կարևոր է համարում, որ կոնկրետ սոցիալական կարգի աշխարհընկալման համար իրենց պատկերացումներին չհամապատասխանող գաղափարները միշտ էլ կլինեն ուտոպիական՝ անիրականանալի լինելու տեսանկյունից: Ըստ էության՝ գաղափարախոսությունն իշխող և առկա սոցիալական իրադրությունից գոհ խավինն է, իսկ ուտոպիան՝ ոչ իշխանական, նորին ձգտող և այլ սպասումներ ունեցող, կարգի դեմ պայքարող խավինը: Եվ ուրեմն, գաղափարների ուտոպիականությունն ընդգծում են իշխող շերտի ներկայացուցիչները, ովքեր սոցիալական կարգի հետ լրիվ համաձայն են, իսկ գաղափարախոսականությունը՝ վեր բարձրացող խավի անդամները, ովքեր դեմ են առկա կարգերին և իրենց զբաղեցրած դիրքին¹⁰: Ըստ Կ. Մանհեյմի՝ ուտոպիական կարելի է համարել իրեն շրջապատող «կեցության» հետ անհամապատասխանության մեջ գտնվող այն կողմնորոշումը, որն իրականանալիս քանդում է տվյալ ժամանակահատվածում տիրող իրերի կարգը¹¹, այսինքն՝ այն գոյություն ունեցող կեցության կազմաքանդումն է: Այնկողմնայնությունը հատկապես դրսևորվում է, երբ արդեն իսկ եղածը չի վերարտադրվում, այլ առաջ է

⁸ Мангейм К. Идеология и утопия. М., 1994, с. 166.

⁹ Նույն տեղում, էջ 175:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 174:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 164:

քաշվում նորը: Նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որ քանի դեռ կոնկրետ պատմական կեցությունն այնկողմնայնացնող պատկերացումները միաձուլվում են այդ շրջանի աշխարհի պատկերի հետ, դրանք ուտոպիաներ չեն, այլ գաղափարախոսություններ և վերափոխիչ ազդեցություն չունեն:

Ընդհանրացնելով ասվածը՝ Կ. Մանհեյմը գաղափարախոսություն է համարում կեցության նկատմամբ այնկողմնային այն պատկերացումները, որոնք փաստացի երբեք չեն իրագործվում, չնայած առանձին մարդիկ հաճախ լրիվ անկեղծորեն առաջնորդվում են դրանցով՝ որպես իրենց վարքի դրդապատճառ, սակայն իրականացման ընթացքում գաղափարախոսությունները, որպես կանոն, խեղաթյուրվում են¹²: Ինչպես վերը նշվեց, ուտոպիաները նույնպես կեցության նկատմամբ կրում են այնկողմնային բնույթ, քանի որ դրանք ևս հիմնված են իրական կեցության մեջ գոյություն չունեցող տարրերի վրա, սակայն դրանք գաղափարախոսություններ չեն, քանի որ իրենց հակազդեցությամբ կարողանում են վերափոխել պատմական իրականությունը՝ մոտեցնելով այն իրենց պատկերացումներին¹³: Հեղինակը «ուտոպիա» եզրույթն օգտագործվում է հարաբերական իմաստով, այսինքն՝ ուտոպիա, որը հաստատված սոցիալական կարգի ներկայացուցիչների համար թվում է բացարձակ անիրականանալի: Եվ քանի որ ուտոպիականի կոնկրետ սահմանումը միշտ պայմանավորված է միայն զարգացման որոշակի փուլով, ապա այսօրվա ուտոպիաները կարող են որևէ սոցիալական տարածությունում դառնալ վաղվա իրականությունը: Կ. Մանհեյմի համար ուտոպիան հնարավոր փոփոխության հույս է, իսկ գաղափարախոսությունը՝ քաղաքական գաղափարներով սնուցվող և պետական համակարգից ոգեշնչված երևույթ: Ուտոպիան միտված է քանդելու իշխող իրերի կարգը:

Իհարկե, անհամեմատելի են տարբեր դարաշրջանների հասարակական պատկերացումները, որոնց համապատասխան փոխվում են նաև ակնկալիքներն ու պահանջումները սոցիալական աշխարհի կառուցարկումից: Կարևոր է, որ այդ կառուցարկվող սոցիալական աշխարհը հասարակության համար լինի հասկանալի և կանխատեսելի: Գաղափարախոսությունները չեն լինում մեկընդմիջտ տրված և հավերժ, ժամանակի հոսքում փոփոխվում են սոցիալական իրականության վերաբերյալ պատկերացումները, պահանջները, քաղաքական շահերն ու նպատակները, ինչի հետևանքով ժամանակին տիրապետող գաղափարախոսությունը դառնում է մնացորդային, այսինքն՝ դրանից մնում են միայն որոշակի տարրեր, որոնք դեռ պահպանվում են ներկայում (օրինակ՝ խորհրդային վերապրուկները մեզանում), իսկ նորերը դեռ ձևավորման փուլում են և ընթացքում տեղավորվում են տիրա-

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 167:

պետող գաղափարախոսության մեջ կամ դառնում տիրապետող: Տարբեր գաղափարախոսությունների միջև պայքարը մշտապես շարունակվում է, իշխանության ձգտող խավն էլ ավելի գայթակղիչ և համոզիչ գաղափարախոսություններ է ներկայացնում, իսկ արդեն իշխողն իր հարատևությունն ու դիրքն է փորձում պահպանել՝ զարգացնելով իր առաջարկությունների համակարգը: Իշխող խավը ջանք չի խնայում իմաստաստեղծ գործառույթը պահպանելու համար, այսինքն՝ իրականացնում է սոցիալական իրականության կողմերի վերասահմանման գործառույթ:

Ս. Ժիժեկն առանձնացնում է գաղափարախոսության երեք մակարդակ՝ գաղափարախոսությունը որպես ուսմունք, որպես համոզմունք և որպես ծես: Գաղափարախոսությունն ուսմունք է այնքանով, որքանով այն մեկնաբանող և վերլուծող որոշակի տեսություններ կան: Օրինակ՝ ազատականությունը, որի հիմքը անգլիացի փիլիսոփա Ջոն Լոկի որոշ փիլիսոփայական հայացքներն են: Այնուհետև, մի փոքր ավելի ցածր մակարդակում գաղափարախոսությունը վերածվում է որոշակի կառույցների, այսինքն՝ դառնում է հենարան որոշակի համոզմունքների համար: Ազատականության դեպքում դա կլինեն ազատ շուկան, ազատ մամուլը, ժողովրդավարական ընտրությունները և այլն: Եվ վերջապես՝ ծեսի մակարդակում, երբ գաղափարախոսությունը ներքնայնացվում, դառնում է մեր ինքնությունը: Որպես ազատական աշխարհայացքի ներքնայնացման օրինակ նա մատնանշում է, թե ինչպես է մերօրյա հասարակությունում մարդը կարծում, որ ինքն ազատ և ինքնուրույն մտածող անհատ է:

Շրջապատող իրականության հերքումն ու վերակառուցումն ուստոպիայի մենաշնորհներից են: Էական նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ ուստոպիան նպաստում է սոցիալական իրականության մտային պատերի փլուզմանը, ինչի շնորհիվ այն հաճախ նախապատրաստում է հեղափոխության, սկզբնապես գոնե գիտակցության ոլորտում: Այս հանգամանքը նպաստում է գիտակցության հորիզոններում նոր սոցիալական իրականության կառուցարկմանը, ինչը կարող է հանգեցնել իրական կյանքում կատարվող գործողությունների: Ձևավորվելով հակասությունների հորձանուտում՝ ուստոպիաները ներկայացնում են կայունության մոդելներ, որոնք ներկայի միջով ձգվում են դեպի ապագա:

Ուստոպիան իրականությունը հարցականի տակ դնող, այլ սոցիալ-քաղաքական մթնոլորտ ստեղծող, դեպի հեռուն տեսնելու հնարավորություն ընձեռող սոցիալական նախագիծ է, ինչը հաճախ հնարավոր չէ գտնել գաղափարախոսության նախագծում, որն ապահովում է որևէ ծրագրի իրագործումը «այստեղ և հիմա»: Այս պարագայում էական չէ, թե ինչպիսի մեթոդներով է դա արվում՝ մանիպուլյացիայի՞, թե՞ իրական հավատի և հույսի ներշնչման շնորհիվ. լավի և վատի միջ-

նագծի աներևույթ լինելը հատուկ է գաղափարախոսությանը, որը կատարում է իր գործառնությունն առավելապես ներկայում, ոչ թե ապագայում:

Ներկան տարուբերելու և նոր կայունությունն արարելու ակնկալիքով՝ աշխարհի պատկերը փոխող նախագծերը դեռ ունեն ասելիք: Ուտոպիան իրականությունը, աշխարհը փոխելու խնդիր է առաջ քաշում, իսկ գաղափարախոսությունը, պահպանելով եղածը, նորոգում է միայն որոշ անցքեր՝ այնուամենայնիվ թողնելով բաց հատվածներ, որոնցում միջանցիկ քամին կարող է տեղաշարժեր կատարել այս կամ այն ուղղությամբ՝ կախված տվյալ գործող ուժի շահի բնույթից:

Ուտոպիայի պարագայում անհնարին է բավարարվել ներկայով, իսկ ներդաշնակությունն ապահովելը ենթադրում է թեկուզ առկայի հետ անհամաչափելի, բայց ապագայի կոնկրետ տեսլականի ստեղծում: Այն հարցը, թե ապագայի այդ **տեղը (topos)** կմնա **տեղ**, որն այդպես էլ իրականում չի լինի, թե կփոխարկվի երջանիկ **տեղի**, որն այս կամ այն չափով համապատասխանում է այն աշխարհին, որը **պետք է լիներ** և ակնկալվում էր գոնե մեծամասնության կողմից, ժամանակի և եղած հնարավորությունների ճիշտ օգտագործման ու կանխատեսման խնդիր է: Սրան ի հակադրումն՝ գաղափարախոսությունն առկա հնարավորություններն ամեն կերպ ծառայեցնում է որևէ կոնկրետ նպատակի շահերին՝ միաժամանակ չառաջարկելով որևէ այլընտրանք: Քաղաքակրթությունն ամեն բան արել է այլընտրանքներն ու թվացյալ անիրագործելին հերքելու և բնաջնջելու համար, սակայն առանց դրա անհնար է պատկերացնել մարդուն՝ կանգնած պատմության բեկումնային շրջադարձերի շեմին, որոնց խառնարանում է՛լ ավելի են երևում պատմության ընթացքը փոխած և փոխել ցանկացող գաղափարները:

Առանց գաղափարախոսության հենակների՝ դեպի աշխարհի հանվող հայացքը չափազանց հիասթափեցուցիչ կլիներ: Այն պետք է մարդուն իրականությունը սեփական ցանկությամբ մշուշապատելու համար: Ուտոպիան նույնպես ունի իդեալականացնող և իրականությունից հեռացնող բնույթ, սակայն միշտ իր առջև դնում է իրականությունը բացեիբաց ցուցադրելու խնդիր՝ փորձում է մարդու համար բացահայտել այն իրականությունը, որում նա ապրում է:

Նոր աշխարհ ստեղծելու մարդկային մղումը հավերժ է: Ներկան վիճարկելու և ապագայի տեսլական արարելու միջոցով իրականությունից մեկ քայլ վեր կանգնելն ու այն վերակառուցարկելը կյանքի շարունակման գրավականն են: «Վիճարկումը իրականությունից դուրս ձևավորում է իդեալական աշխարհի մոդել (ուտոպիա), որի գոյության իրավունքի համար մարդիկ ինքնակամ զոհողությունների են դիմում»¹⁴:

¹⁴ **Է. Ա. Հարությունյան**, Համատեքստի հերթափոխը. վիճարկումը իբրև անհնարինի հաղթահարման կամազդակում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», № 2, Եր., 2016, էջ 15:

Կ. Մանհեյմի դիտարկմամբ՝ եթե մի օր աշխարհում բացարձակապես չլինեն գաղափարախոսություններ և ուտոպիաներ, ապա չի լինի նաև զարգացում, ամեն բան ավարտված կլինի, և տեղի կունենա կրկնօրինակման հարատև գործընթաց, ինչը վերջնականապես կսպանի մարդկային կամքը: Նորը արարելու, գեղագիտական աշխարհակերտմամբ առաջ նայելու և գեղեցիկը վերակերտելու կամքը կանհետանա:

Ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների նկատմամբ հավատն ու սպասումներն ավելի ընդգծված էին արդիականության շրջանում, իսկ մեր օրերում՝ հետարդիականության փուլում, արդեն նվազ վստահություն կա դրանց հանդեպ, քանի որ այդ ծրագրերի որոշակի իրականացում և տապալում է տեսել մարդը, ով այլևս չի ցանկանում նորի նախագծում, քանի որ անդադար ստիպված է ապրել նոր իրականությունում, որին չի հասցնում հարմարվել և իմաստավորել կատարվողը: Թեև ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների կարիքն այս իմաստով կորչում է, բայց դրանք արարելու մղումի պարպումը հանգեցնում է կենսիմաստային կողմնորոշիչների կորստին, պատմական որևէ ուղով ընթանալու անորոշությանը: Հետարդիականությունը հերքում և անվստահություն է հայտնում մետապատումների նկատմամբ, որոնք ստանձնում են ներկայի իմաստաստեղծ դերը, տալիս դրա վերաբերյալ համընդգրկուն պատկերացումների մի համակարգ: Սակայն, որքան էլ հերքենք դրանց դերը, միաժամանակ պետք է ընդունենք, որ ներկան մեզանում կառուցարկված է որոշակի պատումների միջոցով:

Ցանկացած վերջ ներունակ է նորը ծնելու, իսկ այդ ծնունդի համար նոր այլընտրանքներ են անհրաժեշտ: Հնարավորի և անհնարի նի փնտրտուքներում մարդկային ցեղը երբեք կանգ չի առնում, գուցե այդ սահմանագիծը երբեք էլ չպետք է հստակ լինի, որպեսզի նոր բացվող հորիզոնների լույսը միշտ տեղ ունենա ներս թափանցելու:

Բանալի բառեր - ուտոպիա, գաղափարախոսություն, ուտոպիական նախագիծ, սոցիալական իրականություն, ապագա, այլընտրանք, սոցիալական նախագիծ, հասարակական գիտակցություն

МЕРИ МИКАЕЛЯН – Соотношение идеологии и утопии. – Для организации и регулирования жизни за многие столетия разработаны многочисленные проекты, которые так или иначе влияют на мировоззрение человека и его жизненную позицию. Попытки осмыслить социальную реальность всегда соотносятся с представлениями о том, какой она должна быть. Этим и обусловлены всевозможные утопии и идеологии. В статье рассматриваются сходства и различия утопии и идеологии, их место и роль в общественной жизни. Та и другая как мешают, так и помогают человеку ориентироваться в общественно-политической жизни.

Ключевые слова: утопия, идеология, социальная реальность, будущее, альтернатива, социальный проект, общественное сознание

MERI MIKAYELYAN – *The Correlation of Ideology and Utopia.* – For centuries, numerous projects have been raised for the organization and regulation of life which somehow affect human's perception of the world and his position in life. The attempts to comprehend the social reality are always mixed with ideas on what it **should be**. And from here derives continuous highlighted utopias and ideologies uninterrupted parade. In the article, similarities and differences of utopia and ideology, as well their place and role in the social life have been considered. Simultaneously, utopia and ideology both prevent and assist the human and society in orientating through becoming a landmark in the social and political life.

Key words: *utopia, ideology, utopian project, social reality, future, alternative, social project, social consciousness*

**ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆԻ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՖՐԻԴՐԻԽ ՆԻՑՇԵԻ
ՓԻԼԻՍՈՓՈՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ՄԻԼԵՆԱ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ

19-րդ դարի գերմանացի հանճարեղ մտածող Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Նիցշեի փիլիսոփայությունն ուշադրության կենտրոնում է արդեն ավելի քան հարյուր տարի, և դժվար է գտնել որևէ մեկ այլ հեղինակ, որի ազդեցությունն այդքան մեծ լինի նաև արդի իրականության վրա, ընդ որում՝ ոչ միայն գիտական շրջանակներում, այլև առհասարակ մշակութային դաշտում: Նիցշեի ու նրա փիլիսոփայության մասին այսօր խոսվում և գրվում է այնքան շատ, որ կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե այն արդեն լավ ու հիմնովին ուսումնասիրված և պարզաբանված է: Այդուհանդերձ, նրա փիլիսոփայական ժառանգության շատ հայեցակարգեր անգամ բավականաչափ լուսաբանված չեն. դրանց թվին են պատկանում, առաջին հերթին, հենց նրա գեղագիտական պատկերացումները: Նիցշեի գեղագիտության ուսումնասիրությունը ժամանակակից գեղագիտության ամենաայժմեական խնդիրներից մեկն է, քանի որ «գերմանացի փիլիսոփան առաջինն էր, ով զգաց, որ միայն դասական ռացիոնալ ճանաչողության միջոցներով կեցության երևույթները հնարավոր չէ ճանաչել ու բացատրել և շրջադարձ կատարեց մեր մտածողության մեջ՝ հոգուտ աշխարհի գեղագիտական ընկալման»¹: Այսօր գոյություն ունի ընդգրկուն «նիցշեագիտություն», որի շրջանակներում, սակայն, գերմանացի փիլիսոփայի չափազանց հարուստ փիլիսոփայական ժառանգությունից առավել մեծ ուշադրություն է դարձվել նրա բարոյագիտական, մշակութաբանական ու կրոնագիտական հայեցակարգերին, մինչդեռ գեղագիտական պատկերացումների մասին հիշատակվում են շատ հպանցիկ, թեև վերջիններս ոչ պակաս, երբեմն նույնիսկ ավելի կարևոր ու սկզբունքային են նրա ողջ փիլիսոփայությունը հասկանալու համար: Էլ ավելի քիչ են այն հետազոտությունները, որոնցում փորձ է արված համակարգային մոտեցում ցուցաբերել Նիցշեի փիլիսոփայության հանդեպ, այսինքն՝ ոչ թե առանձին-առանձին մեկնաբանել նրա առաջադրած այս կամ այն հասկացությունը, հայեցակարգը կամ հիմնախնդիրը, այլ վերլուծել դրանք նրա ողջ փիլիսոփայական ուսմունքի համատեքստում՝ ցույց տալով դրանց օրգանական ներքին կապը: Այս բացը հատկապես ակնառու է հենց Նիցշեի գե-

¹ Калтышев С. В. Метафизика искусства Ф. Ницше. М., 2007, с. 11.

ղագիտության ուսումնասիրության տեսանկյունից, ինչն էլ պայմանավորում է սույն հետազոտության անհրաժեշտությունն ու արդիականությունը: Հոդվածը նվիրված է Ֆրիդրիխ Նիցշեի փիլիսոփայության մեջ գեղագիտականի ու բարոյագիտականի կապի ու փոխհարաբերության վերլուծությանը: Ի մասնավորի, այն հարցին, թե ինչ դեր, նշանակություն ու ազդեցություն են ունեցել նրա վաղ շրջանի գեղագիտական պատկերացումներն իր ուշ շրջանի բարոյագիտության առանցքային գաղափարների ու հիմնախնդիրների ձևավորման և կայացման գործընթացում:

Նիցշեի գեղագիտական պատկերացումները հանգամանալից շարադրված են նրա վաղ փուլի կենտրոնական աշխատության՝ «Ողբերգության ծնունդը երաժշտության ոգուց կամ հելլենիզմն ու վատատեսությունը» գրքի մեջ: Շատ հետազոտողների կարծիքով, այս գիրքը ոչ միայն Նիցշեի ամենակարևոր երկերից է, այլև սկզբունքային նշանակություն ունի ողջ գեղագիտության պատմության համար: Ստեղծագործության այս վաղ կամ առաջին փուլը (1869-1876 թթ.) կարելի է բնորոշել որպես բանասիրությունից փիլիսոփայության անցման շրջան, որի ընթացքում Նիցշեն զբաղեցնում էր Բազելի համալսարանի դասական բանասիրության արտակարգ պրոֆեսորի պաշտոնը և մեծ մասամբ զբաղվում էր հունա-հռոմեական հեղինակների տեքստերի ուսումնասիրությամբ: Սակայն արդեն այս ժամանակաշրջանում նա սկսել էր հստակ գիտակցել, որ ցանկացած բանասիրական հետազոտության ընթացքում ստացված գիտական նվաճում կարիք ունի փիլիսոփայական իմաստավորման, այլ կերպ ասած՝ ինքնին որևէ տեքստի վերլուծությունն աննպատակ է, եթե դրա արդյունքների հիման վրա չեն արվելու համապատասխան փիլիսոփայական եզրակացություններ: Նրա մտածողության մեջ տեղի ունեցող այս շրջադարձի մասին է վկայում հատկապես այս տարիների իր նամակագրությունը: Այսպես, 1870 թվականի հունվարին իր ընկեր Էրվին Ռոդեին ուղղված նամակում նա գրում է. «Գիտությունը, արվեստը և փիլիսոփայությունն այնքան ուժեղ են միահյուսվել իմ մեջ, որ ես ցանկացած պարագայում ստիպված կլինեմ երբևէ կենտավրոս ծնել»²: «Ողբերգության ծնունդը երաժշտության ոգուց» ստեղծագործությունն էլ հենց եղավ այդ կենտավրոսը: Եվ նա միանգամայն ճիշտ էր՝ անվանելով այս ստեղծագործությունը կենտավրոս, քանի որ միավորել է այստեղ բազմաբնույթ տարրեր, որոնցից թերևս բանասիրությունը հանդես է գալիս արդեն առավելապես որպես գործիք, որի օգնությամբ հեղինակն անտիկ դասական տեքստերի մեկնաբանությունի փորձում է հասկանալ իրեն ժամանակակից դարաշրջանը: Գրքի էկլեկտիկ բնույթն առաջին հայացքից որոշակի շփոթմունք է առաջացնում, հատկապես Նիցշեի ավելի ուշ շրջանի գործերին ծանոթ մարդու մեջ, սակայն ուշադիր ու Նիցշեին

² Nietzsche F. Unpublished Letters., New York, 1959, p. 79.

իսկապես գիտակ ընթերցողը հեշտությամբ կառանձնացնի բոլոր ավելորդ տարրերը՝ սկսած Ի. Կանտի ու Ա. Շոպենհաուերի տերմինաբանությունից՝ մինչև Ռ. Վագների երաժշտագիտական դրույթները:

Գրքի լույս ընծայումը նշանավորվել է գործընկեր բանասերների բուն արձագանքով: Գերմանացի հետազոտող Կարլֆրիդ Գրունդերի՝ «Նիցշեի «Ողբերգության ծնունդը երաժշտության ոգուց» գրքի շուրջ բանավեճի մասին»³ աշխատանքում հավաքված են հետաքրքիր փաստեր այն թեժ քննարկումների վերաբերյալ, որոնք ծագել էին գրքի ու այնտեղ շոշափվող հիմնական հարցերի շուրջ: Հատկանշական է երիտասարդ բանասեր Ուլրիխ ֆոն Վիլամովից-Մելենդորֆի քննադատությունը, որը նա զետեղել է իր «Ապագայի բանասիրություն» գրքում: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե խոսքը զուտ մասնագիտական վեճի մասին է, որը սրվում էր նաև որոշակի դպրոցի պատկանելության պատճառով. գերմանական բանասիրության երկու առաջատար դպրոցներից Նիցշեն ներկայացնում էր Ֆրիդրիխ Ռիչլի թևը, իսկ Վիլամովից-Մելենդորֆը՝ Օտտո Յանի: Սակայն իրականում ամեն ինչ ավելի բարդ էր: Բուն բանասիրությանն առնչվող հարցերն այստեղ անհամեմատ ավելի քիչ էին շոշափվում, մինչդեռ հիմնականում քննարկվում էին ընդհանրապես աշխարհայացքի ու մտածողության ոճին վերաբերող խնդիրներ: Հանձարեղ բանասեր Նիցշեն արդեն դադարել էր ուղղակի բանասեր լինելուց: Հենց սա էլ կոտակել էր Վիլամովիցը՝ գրելով. «Թող պարոն Նիցշեն ճամփորդի Հնդկաստանից Հունաստան, ինչպես իր Դիոնիսոսը, բայց թող իջնի ամբիոնից, որտեղից գիտություն է սովորեցնում, թող նրա ոտքերի տակ զբոսնեն վագրերն ու առյուծները, այլ ոչ թե Գերմանիայի բանասեր երիտասարդությունը»⁴: Այս տողերը միանշանակորեն բացահայտում են վիճաբանության արտամասնագիտական ուղղվածությունը: Իսկապես, Նիցշեի համար բանասիրությունը վաղուց դարձել էր միջոց այլ կարգի և նշանակության խնդիրներ բարձրաձայնելու համար: Երիտասարդ տարիներին Կանտով ու Շոպենհաուերով և առհասարակ փիլիսոփայությամբ տարված լինելը չէր կարող հետք չթողնել այս հանձարի կայացման գործընթացում: Անգամ Ռիչլը, ցնցված Դիոգենես Լաերտացու սկզբնաղբյուրների վրա Նիցշեի կատարած աշխատանքի բարձր վարպետությունից, չնկատեց նրա փիլիսոփայական ձիրքը, որը տեքստային սկզբնաղբյուրների վերլուծությունից ընթանում էր դեպի փիլիսոփայական, այնուհետև՝ կենսական ակունքների բացահայտում:

Եթե փորձենք մեկ նախադասությամբ արտահայտել «Ողբերգության ծնունդը երաժշտության ոգուց» ստեղծագործության մեջ Նիցշեի հնչեցրած առանցքային փիլիսոփայական հարցադրումը, ապա այն կձևակերպվի հետևյալ կերպ. «Ինչպե՞ս է հնարավոր դարձել անտիկ

³ **Gründer K.** Der Streit um Nietzsches Geburt der Tragödie, Hildesheim, 1969, s. 1- 40.

⁴ **Wilamowitz-Moellendorff U. von,** Zukunftsphilologie, Berlin, 1872, s. 17.

Հունաստանի ֆենոմենը»: Պատասխանելով այդ հարցին՝ նա հակադրվում է գերմանական փիլիսոփայական-գեղագիտական ողջ ավանդույթին, որը մասնավորապես գալիս էր Ֆ. Շելլինգից ու Յ. Վինկելմանից, և որի հետևորդներն էին անտիկ դարաշրջանի ուսումնասիրությամբ զբաղվող այն ժամանակների գրեթե բոլոր երևելի գիտնականները: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ իդեալիստական ու ռոմանտիկական վերաբերմունք ունեին հին հունական մշակույթի նկատմամբ: Ընդունված էր այն տեսակետը, որ հույները զվարթ, կենսուրախ ու երջանիկ մի ժողովուրդ էին, իսկ նրանց ստեղծած մշակույթը և մասնավորապես արվեստը բնութագրվում էր որպես լավատեսական արժեքներ կրող ու տարածող մի ներդաշնակ համակարգ, որում իշխում էին կարգուկանոնն ու չափավորությունը:

Նիցշեն առաջինն էր, ով սկսեց խոսել այլ՝ ողբերգական Հունաստանի մասին. հենց այդպիսին է, ըստ նրա, եղել Հունաստանն իր պատմական զարգացման առավել ուժեղ և ծաղկուն շրջանում: Միայն անկման ու թուլության ժամանակ էր, որ հույները դարձան ավելի լավատես և սկսեցին ձգտել գիտական ճանաչողությանը. այս ամենը նա համարում է երկրի էլ ավելի խորացող ճգնաժամի ակնհայտ նախանշան: Նիցշեն պնդում է, որ չնայած մեր օրերում տարածված ժողովրդավարական ճաշակի բոլոր նախապաշարումներին՝ այդ լավատեսությունը, բանականության գերիշխանությունը, օգտապաշտությունը և ողջ ժողովրդավարությունը ոչ թե առողջության ու հզորության, այլ անկում ապրող ուժի և ծերության դրսևորումներ էին: Նա, ընդհակառակը, ընթերցողին է ներկայացնում հելլեններին բնորոշ ողբերգական մի կենսագրացողություն. իրենց եսասիրական նպատակներին հասնելու համար իրար ոչնչացնող, մշտատև պատերազմների աշխարհում ապրող մի ազգ, որն ավելի, քան այլք, կարիք ուներ տարբեր արվեստներ ու աստվածների պայծառ աշխարհ հորինելու՝ իր ամենօրյա դաժան գոյության տառապանքները հաղթահարելու համար: «Ինչպես կարող էր այդպիսի հիվանդագին աստիճանի զգայուն, իր ցանկություններում այդքան անհագուրդ, առ տառապանք այդչափ հակված ազգը դիմակայել գոյության դժվարություններին, եթե վերջիններս նրան ներկայացված չլինեին շլացնող գեղեցկությամբ լուսավորված աստվածների տեսքով: Այն նույն բնագործ, որ կյանքի է կոչում արվեստը՝ որպես կեցության լրացում ու ավարտ, ստեղծել է նաև օլիմպիական աշխարհը՝ որպես իրականությունը ձևափոխող հայելի»⁵: Ավելին, հենց այս ստեղծագործության մեջ էլ Նիցշեն ձևակերպում է իր այն հայտնի միտքը, որ կեցությունն արդարացված է հավերժության մեջ միայն որպես գեղագիտական երևույթ: Այլ կերպ ասած՝ կյանքը, լինելով տարերային ու իռացիոնալ ուժ, լավագույնս կարող է արտահայտվել միայն արվեստի մեջ՝ վերջինիս տակ հասկանալով ոչ միայն գեղարվեստա-

⁵ Nietzsche F. Werke: Kritische Gesamtausgabe, Band 1, Berlin and New York, 1967, s. 171.

կան գործունեությունը, այլև իրականության ցանկացած դրսևորում, որը հասնում է գեղագիտական արժեք լինելու մակարդակին, քանի որ միայն արվեստն է աշխարհը դարձնում արժանի գոյության: «Իսկապես,- գրում է երիտասարդ Նիցշեն,- որքան շատ եմ ես բնության մեջ նկատում, արձանագրում դրա ամենակարող գեղարվեստական բնագոյները, իսկ դրանցում կրքոտ ձգտում կա առ պատրանք, առ ազատագրում պատրանքի միջոցով, այնքան ավելի եմ զգում անհրաժեշտություն մետաֆիզիկական այն ենթադրության, որ յուրաքանչյուր գոյություն ունեցող, հավերժ տառապող և հակասություններով լի էակ իր վերջնական ազատագրման համար կարիք ունի հիացմունք առաջացնող տեսիլքների, ուրախ պատրանքների մշտական առկայության, ավելի ստույգ՝ կարիք ունի, որ դրանք անընդհատ կայանան ժամանակի, տարածության ու պատճառականության մեջ, այլ կերպ ասած՝ շրջապատեն նրան որպես անփոփոխ էմպիրիկ իրականություն»⁶: Գերմանացի մտածողը պնդում է, որ համաշխարհային պատմության մեջ միայն անտիկ շրջանի Հունաստանում են ոչ միայն գիտակցել այս փաստը, այլև իրենց ողջ մշակույթն ամբողջությամբ կառուցել դրա վրա:

Այս դրույթի հիմնավորման անհրաժեշտությունից էլ նա հանգում է ապոլլոնյան ու դիոնիսոսյան սկիզբների միասնության ու մշտական պայքարի մասին գաղափարին, որը, ըստ նրա, գոյություն ունեւ հին հունական մշակույթում, հատկապես դրա ծաղկման ամենավառ փուլում, և որն էլ, փաստորեն, եղավ այն հիմքը, որի վրա և որի շնորհիվ վերջինս բոլոր բնագավառներում այդպիսի աննախադեպ նվաճումներ արձանագրեց: Թեև այս հասկացություններն առաջին անգամ գործածել է Շելլինգը՝ բնութագրելու համար մարդու հոգեկանում առկա երկու հակադիր ուժերի՝ բանականի ու բնագոյայինի պայքարը, սակայն դրանց հոգեբանական, պատմական, մշակութային ու գեղագիտական առումներով առավել ամբողջական ու խորքային վերլուծությունը պատկանում է Նիցշեին:

Ինչպես հայտնի է, հունական պանթեոնում կային բազմաթիվ աստվածներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ հետևորդների իր բանակը, սակայն հազիվ թե նրանցից որևէ մեկը կարողանար հույների կյանքի վրա ունեցած ազդեցությամբ համեմատվել Ապոլլոնի ու Դիոնիսոսի հետ, որոնց դերն ու նշանակությունը պարզապես սահմաններ չեն ճանաչել, ինչի մասին են վկայում պատմական բազմաթիվ փաստեր: Ապոլլոնը՝ Ջեսի որդին, երկնային, արևային էակ է, որը Օլիմպոսում ժամանակի ընթացքում փոխարինում է անգամ Արևի աստված Հելիոսին: Դիոնիսոսը, ընդհակառակը, երկրայինի մարմնացումն է, պտղաբերության աստվածը, բուսականության, հողագործության, խաղողի ու

⁶ Նույն տեղում, էջ 201:

գինեգործության հովանավորը: Նա ուրախության, զվարթության, խենթության աստվածն է: Ըստ էության՝ Ապոլլոնն ու Դիոնիսոսը խորհրդանշում են երկնային ու երկրային սկիզբների հակադրությունը: Ժամանակի ընթացքում այս երկու աստվածները դարձել են ավելին, քան պարզապես ինչ-որ բան մարմնավորող գերբնական ուժեր՝ վերածվելով հակադիր մշակութային խորհրդանիշների, որոշակի աշխարհայացքային դիրքորոշումների պատկերավոր արտահայտության, և արդեն որպես այդպիսին՝ վճռորոշ դեր խաղացել թե՛ յուրաքանչյուր առանձին հելլենի, թե՛ ողջ հունական պոլիսի աշխարհայացքի ձևավորման գործում: Ապոլլոնը հանգստության ու կարգուկանոնի խորհրդանիշն է եղել, Դիոնիսոսը՝ դրա հակադրությունը: Եթե առաջինը չափի զգացում է, ինքնասահմանափակում, ազատություն վայրի պոռթկումներից, իմաստուն հանդարտություն, ապա երկրորդը՝ սահմաններ չճանաչող ծայրահեղություն է, չափի զգացողության լիակատար բացակայություն, պայթունավտանգ խենթություն:

Այդ երկու ուժերը միշտ հանդես են գալիս միասին, և դրանց էությունն առավել խորքային ըմբռնելու համար է միայն, որ Նիցշեն դրանք դիտարկում է իրարից անջատ՝ զուգորդելով դիոնիսոսյան սկիզբն արբեցության, իսկ ապոլլոնյանը՝ երազատեսության հետ: Նա գրում է. «Դիոնիսոսյան սկզբի մեջ ամեն առանձինը, սուբյեկտիվը վերանում են՝ ընդհուպ կատարյալ ինքնամոռացություն: Դիոնիսոսի բնական ուժերի զարթոնքը խորհրդանշող աստծո ազդեցության տակ մարդը «այո» է ասում կյանքի ցանկացած, անգամ ամենասարսափելի դրսևորման»⁷: Նիցշեն բերում է դիոնիսոսյան տոնակատարությունների պատմական բազմաթիվ վկայություններ⁸, որոնք ուղեկցվում էին սեռական ծայրահեղ ազատությամբ և դաժանության տարբեր դրսևորումներով: Սակայն նա չէր ըմբռնում դրանք որպես ինչ-որ այլասերվածության արտահայտություն, առավել ևս չէր համարում դա, այսպես կոչված, «ազգային հիվանդություն», ինչպես կարծում էին որոշ հետազոտողներ: Նիցշեի կարծիքով, հին հույները, ի տարբերություն շատ ազգերի, պաշտպանված էին այդ ամենից Ապոլլոն աստծո ուժերով, որը խորհրդանշում էր հանգստություն, ներդաշնակություն, տարվածություն պատրանքներով ու երազներով, որոնք էլ օգնում էին նրանց հաղթահարելու ամեն տեսակի փորձություն: Ապոլլոնյան սկիզբը հակադրվում է դիոնիսոսյանին մոտավորապես այնպես, ինչպես հակաբնականը բնականին՝ փորձելով սահմանափակել ամեն ծայրահեղը: Հույները հավասարապես զգում էին երկուսի անհրաժեշտությունն էլ և չէին կարող նախապատվություն տալ միայն մեկին. Ապոլլոնի բարոյական սկիզբը յուրահատուկ պաշտպանություն դարձավ նրանց համար կյանքի սարսափներ-

⁷ Նույն տեղում, էջ 70:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 79 – 83:

րից, մինչդեռ Դիոնիսոսի պաշտամունքն արտացոլում էր այն հարգանքը, որ տածում էին բնության ահռելի ուժի նկատմամբ:

Ըստ Նիցշեի՝ ցանկացած հույնի հոգու մեջ կյանքի նկատմամբ գոյություն ունեւ երկու վերաբերմունք՝ դիոնիսոսյան և ապոլլոնյան: Բնությանը մոտ լինելը, բնագոյների իշխանության տակ գտնվելը պայմանավորված էին նրանց մեջ դիոնիսոսյան տարրի առկայությամբ՝ ինչ-որ իռացիոնալ, անկառավարելի ու ողբերգական խորը մի ապրման, որն անընդհատ հիշեցնում է մարդու կենդանական ծագման մասին: Դրան հակառակ՝ ապոլլոնյան սկիզբն օգնում էր նրանց հասկանալու կյանքը մտածական կատեգորիաների միջոցով, պարզեցնում ու հանդարտեցնում էր կրքերը, լուսավոր, ներդաշնակ ու գեղեցիկ բանական պատրանքների միջոցով մոռացության մատնում ամեն տեսակ տառապանքներն ու վախերը: Կենսական այդ երկու հակադիր ուժերը, ըստ Նիցշեի, առավել ուժեղ պայքարում էին արվեստագետների մեջ, և երկուսն էլ այս կամ այն չափով միշտ առկա են ցանկացած գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ, ընդ որում՝ «յուրաքանչյուր արվեստագետ կա՛մ ապոլլոնյան պատրանքի արվեստագետ է, կա՛մ արբեցության դիոնիսոսյան արվեստագետ է, կա՛մ, վերջապես, և՛ պատրանքի, և՛ արբեցության արվեստագետ է»⁹: Այստեղից էլ նա բխեցնում է արվեստների ծագման ու դասակարգման իր տիպաբանությունը: Ապոլլոնյան սկզբի մեջ, ըստ Նիցշեի, գերիշխում են ներդաշնակությունը, կարգուկանոնը, հանգստությունը, ինչի հետևանքով լույս աշխարհ են գալիս պլաստիկ արվեստները՝ ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, կերպարվեստը, գրաֆիկան: Իսկ ահա դիոնիսոսյան սկիզբը ղեկավարում են քաոսը, ինքնամոռացությունը, վայրի բնագոյները, ինչը ծնում է ոչ պլաստիկ արվեստներ, նախ և առաջ՝ երաժշտություն: Իսկ, երբ այդ երկու հակադրությունները միավորվում են, ստեղծվում են լիրիկական բանաստեղծությունները, ժողովրդական երգերը և, վերջապես, հելլենական ստեղծագործության գլուխգործոցը՝ անտիկ ողբերգությունը, որին և՛ ապոլլոնյան, և՛ դիոնիսոսյան տարրերը բնորոշ են հավասարապես: Նիցշեն պնդում է, որ հենց հունական ողբերգության մեջ են այդ երկու սկիզբները լավագույնս ձուլվել երկարատև պայքարից հետո, որով էլ հասել են իրենց դրսևորման կատարյալ ձևին:

Սակայն Նիցշեն չի բավարարվում միայն անտիկ արվեստի հոգեբանական հիմքերի ու դրա տարատեսակների վերլուծությամբ, այլ փորձում է նաև բացահայտել դրանց առաջացման ու զարգացման համար անհրաժեշտ հասարակական նախադրյալները: Նիցշեին ժամանակակից եվրոպական մշակույթի մեջ առհասարակ իշխում էին իդեալիստական պատկերացումները անտիկ Հունաստանի պետական ու

⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

հասարակական կառուցվածքի վերաբերյալ, որտեղ վերջինս ներկայանում էր որպես ժողովրդավարության օրինակելի մի նմուշ, քանզի դրանում ստեղծված էին բոլոր մարդկանց ազատ ու ստեղծագործ կենսագործունեության լավագույն պայմանները: Նիցշեն առաջիններից մեկն էր արևմտյան փիլիսոփայության մեջ, ով շեշտադրեց այն հանգամանքը, որ անտիկ հասարակությունը միշտ բաժանված է եղել ստրուկների ու ազատների, ընդ որում՝ «հույն ազգ» հասկացության տակ հասկացվում էին հենց միայն այդ ազատ ծնվածները: «Անվիճելի է,- գրում էր նա,- որ հումանիզմն ու լուսավորականությունն իրենց հետ մարտի դաշտ են բերել անտիկ դարաշրջանը՝ որպես իրենց դաշնակցի: Միայն թե հումանիզմը վատ է ճանաչում և կեղծել է հին ժամանակները. եթե ավելի ուշադիր նայես, այդ դարաշրջանը հենց լավագույն փաստարկ է ընդդեմ հումանիզմի, իր հիմքում մարդկային բարի բնույթի և նմանատիպ այլ գաղափարների: Հումանիզմի թշնամիները սխալվում են, երբ միաժամանակ պայքարում են նաև հին ժամանակների դեմ. այն ուժեղ դաշնակից է նրանց համար»¹⁰: Դարեր շարունակ արևմտյան մտածողների համար բնորոշ էր այն, որ որպես իդեալ նրանք նկարագրում էին անտիկ հասարակության միայն մի կողմը՝ անտիկ պոլիսը, որը բաղկացած էր ազատներից, որոնց միջև ձևավորվող հարաբերություններն էլ հենց հանդես էին գալիս որպես մարդկային ճշմարիտ հարաբերությունների մոդել: Ողջ անտիկ մշակույթը կապվում էր հարաբերությունների միայն այդ համակարգի հետ, բխեցվում էր միայն դրանից: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ առաջանում էր կասկած, որ այդ մշակույթն ամբողջությամբ վերցրած, այդ թվում՝ նաև ազատների հարաբերությունները, կարող էր առաջանալ ու գործառել միայն ստրկատիրության հիմքի վրա և դրա առկայության շնորհիվ, հարցի այդ արձարծումից ձգտում էին վերանալ, մոռանալ դրա մասին կամ լավագույն դեպքում ենթադրել, որ ստրկատիրությունը բնորոշ էր այդ ժամանակներին ընդհանրապես, որ դա հասարակության պատմական զարգացման փուլերից մեկն էր, և հունական պետությունը չէր կարող բացառություն լինել:

Նիցշեն վերջ դրեց անտիկ հասարակության հասկացման այդ կեղծ լավատեսությանը՝ ուշադրությունը սևեռելով այն փաստի վրա, որ այդ հասարակությունը հիմնված էր ստրկատիրության վրա ոչ թե պարզապես այն պատճառով, որ դա ժամանակի հրամայականն էր. հին հույները լիովին համոզված էին, որ որևէ բնագավառում հաջողությունների ու նվաճումների հասնելու համար հարաբերություններն անտիկ հասարակության ներսում պիտի լինեին ամենևին էլ ոչ մարդասիրական: Այս դրույթը Նիցշեն առաջադրում է որպես անտիկ ժամանակաշրջանի մտածելակերպի հասկացման հիմնական ու ելակե-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 61:

տային, մնացյալ ամեն բան՝ ածանցյալ դրանից. «Հունական մշակույթը հենված է մի փոքրաթիվ դասի իշխանական վերաբերմունքի վրա՝ առ անազատների դասը, որը 4-5 անգամ ավելի մեծ էր քանակով. զանգվածային առումով Հունաստանն իրենից ներկայացնում էր բարբարոսներով բնակեցված երկիր: Բնչպե՞ս կարելի է հին մարդկանց համարել հումանիստ: Հանճարի և հաց վաստակելու համար աշխատող մարդու հակադրություն. հույները հավատում էին ռասաների միջև եղած տարբերությանը»¹¹: Իր այս դիտարկման մեջ, համաձայն որի՝ անտիկ հասարակությունը հենված էր ստրուկների շահագործման ու բարբարոսներին թալանելու վրա, Նիցշեն, անկասկած, իրավացի էր: Որպես պատմաբան՝ նա զգալիորեն ավելի սթափ էր ու իրատես, քան բոլոր նրանք, ովքեր պարզապես դասական անտիկ դարաշրջանի վրա տարածում էին արևմտյան մշակույթի մեջ իշխող ժողովրդավարական պատրանքներն ու իդեալները: Դրանում էր անտիկ դարաշրջանի նիցշեական մեկնաբանության արևմտական տարբերությունն այն պատկերացումներից, որոնք առաջադրվել էին արևմտյան մշակույթում՝ սկսած Վերածննդից մինչև գերմանական ռոմանտիկներ:

Այսպիսին է Նիցշեի վաղ շրջանի գեղագիտության սոցիալական ու բարոյագիտական ենթատեքստը, որն ամփոփված է «Ողբերգության ծնունդը երաժշտության ոգուց» ստեղծագործության մեջ: Դրա կորիզն այն միտքն է, որ մարդկությունը հավերժ բաժանված է երկու խմբի: «Ավելի բարձր արվեստը, - գրում է Նիցշեն, - կարող է առաջանալ միայն այնտեղ, որտեղ գոյություն ունեն երկու տարբեր հասարակական խավեր՝ աշխատողների դաս և ազատների դաս, կամ ավելի ստույգ՝ ստիպողական աշխատանքի խավ և ազատ աշխատանքի խավ... Այսպես է ասում մեզ հազիվ հասնող հին ժամանակների ձայնը, սակայն որտե՞ղ կան դեռ ականջներ, որոնք ունակ են լսելու նրան: Ավելի լավ հասարակական կառուցվածքի պարագայում ծանր աշխատանքն ու կենսական կարիքը պետք է ընկնեն նրանց վրա, ովքեր առավել քիչ են դրանից տառապում, այսինքն՝ ամենաբութ մարդկանց վրա, և դրա չափաբաժինը պետք է գնալով նվազի, մինչ հասնի նրանց, ովքեր առավել ուժեղ են զգում տառապանքի հոգևոր բարձրագույն և ամենանուրբ տեսակները և այդ պատճառով շարունակում են տանջվել նույնիսկ կյանքի մեծագույն թեթևության ժամանակ»¹²: Արդեն նրա կենդանության օրոք այս աշխատանքի շուրջ ծավալված բուռն վիճաբանությունն ակնառու ապացույցն է այն բանի, թե իրականում որքան բարդ են ինչպես պատմական, այնպես էլ փիլիսոփայական տեսանկյունից Նիցշեի կատարած հարցադրումները: Եվ չնայած դրան՝ երիտասարդ տարիներին առաջին անգամ այս համարձակ գրքում բարձրացրած խնդիրները Նիցշեին խորթ չդարձան նաև ստեղծագործության հասուն շրջանում,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 29:

¹² Նույն տեղում, էջ 37:

ինչն էլ թույլ է տալիս այս ստեղծագործությունը համարել յուրատիպ բանալի նրա ողջ փիլիսոփայությունը և մասնավորապես բարոյագիտական հայեցակարգը բացահայտելու համար:

Նիցշեի գեղագիտական ու բարոյագիտական պատկերացումների կայն ակնհայտ է դառնում 1887 թ. լույս տեսած «Բարոյականության ծագումնաբանությունը» աշխատության մեջ, որի նախաբանում հեղինակը ձևակերպում է մի շարք հարցեր, որոնց բնույթն արդեն իսկ վկայում է բարոյականության նկատմամբ միանգամայն նոր մոտեցման մասին. նա հարցնում է՝ որտեղից են, ըստ էության, սկիզբ առնում մեր «չարն» ու «բարին», «լավն» ու «վատը», ինչպիսի՞ պայմաններում է մարդը հորինել իր համար այդ արժեքները, ինչպիսի՞ արժեք ունեն դրանք ինքնին, ի՞նչն է, առհասարակ, պատճառ դարձել նման տարանջատման անհրաժեշտության: Այսինքն՝ նա փորձում է իմաստավորել բարոյական արժեքները որպես այդպիսին: «Մեզ հարկավոր է բարոյական արժեքների քննադատություն, այդ արժեքների արժեքն ինքնին պիտի մի օր հարցականի տակ դրվի»¹³, - գրում է Նիցշեն: Նրա կարծիքով, հարկավոր է պարզել, թե արժեքների տվյալ սանդղակը կոնկրետ որ մարդկային տիպի, կյանքի որ ձևի բարօրությանն է ծառայում, այն նպաստում է արդյոք անհատի առավել ուժեղ, բացառիկ տարատեսակի ի հայտ գալուն, թե միայն օգնում է մարդկանց այս կամ այն խմբին՝ հնարավորինս երկար պահպանելու իր գոյությունը¹⁴: Մինչ այժմ, պնդում է Նիցշեն, այսպիսի գիտելիքը բացակայում էր, և դրա անհրաժեշտությունը կարծես թե առհասարակ չկար: Այդ արժեքների արժեքը միշտ ընկալվում էր որպես հեղինակություն, որպես արդեն իսկ ապացուցված փաստ: Բայց միգուցե այն, ինչ մենք անվանում ենք «բարի», իրականում «չար» է, իսկ «լավը»՝ «վատ»: Բոլոր այս հարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է, ըստ Նիցշեի, այն պայմանների ու հանգամանքների իմացություն, որոնցից ծնվել են այդ արժեքները, որոնց մեջ դրանք փոփոխվել են, այսինքն՝ դրանց ծագման պատմության ուսումնասիրություն, ինչով էլ պիտի զբաղվի նոր գիտությունը՝ բարոյականության ծագումնաբանությունը կամ գենեոլոգիան: Գենեոլոգիան առհասարակ Նիցշեի հիմնական փիլիսոփայական մեթոդներից մեկն է, ինչպես ինքն է սահմանել՝ «բացարձակապես նոր գիտություն կամ գիտության սկիզբ», որի գլխավոր նպատակն է «նախապաշարմունքների ծագման պատմության ու արժեքների պատմական իմաստի բացահայտումը»¹⁵:

Բարոյական արժեքները, ըստ Նիցշեի, գոյություն չունեն ապրիորի ո՛չ երկնքում, ո՛չ էլ երկրի վրա: Միայն այն, ինչ կենսաբանորեն արդարացված է, բարիք ու ճշմարիտ օրենք է մարդու համար: Ավելին, ա-

¹³ Nietzsche F. Saemtliche Werke in zwoelf Banden, Band 3, Stuttgart, 1965, s. 324.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 340:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 297:

մեն մարդ ունի այնպիսի բարոյականություն, որին առավել շատ է համապատասխանում նրա էությունը: Այս դրույթից էլ նա բխեցնում է բարոյական պատկերացումների ծագման ու զարգացման իր պատմությունը: Նիցշեն տարբերում է բարոյականության երկու տիպ՝ տերերի (ուժեղ մարդկանց), և նրանց հաղթանակած ստրուկների (որոնք հաղթել են ոչ թե ուժի, այլ քանակի շնորհիվ): Նա գրում է. «Ճամփորդելով նրբանկատ ու բիրտ բարոյականությունների շատ ոլորտներում, որոնք մինչ այս գերիշխել են կամ դեռ գերիշխում են երկրի վրա, ես մշտապես բախվում էի նույն որոշակի հատկանիշների կրկնության և փոխադարձ կապի հետ, երբ վերջապես իմ առջև երևացին դրանց երկու հիմնական տիպ և նրանց միջև մեկ հիմնական տարբերություն: Կան տերերի բարոյականություն և ստրուկների բարոյականություն, շտապում եմ ավելացնել, որ բոլոր բարձրագույն ու խառը մշակույթներում մենք տեսնում ենք նաև փորձեր՝ համաձայնեցնելու այդ երկու բարոյականությունները, էլ ավելի հաճախ տեսնում ենք, որ դրանք միահյուսվում են փոխադարձաբար չհասկանալով մեկը մյուսին, երբեմն էլ համառորեն առկա են կողք կողքի՝ նույնիսկ միևնույն մարդու մեջ, մեկ հոգու մեջ»¹⁶: Այստեղից միանշանակ բխում է, որ տերերի ու ստրուկների բարոյականության Նիցշեի առանձնացումը կրում է գլխավորապես տիպաբանական բնույթ և միայն մասնակիորեն՝ պատմական: Եթե ավելի հստակ լինենք, Նիցշեն չի սահմանափակում «տերերի» ու «ստրուկների» բարոյականության վերլուծությունը միայն սոցիալական սահմաններով. նրա համար այդ երկու հակադիր բարոյականությունները բնորոշում են նախ և առաջ այն, ինչն ինքն անվանում է «հոգևոր բնություն», թեպետ, ըստ նրա, մարդկության պատմական զարգացման վաղ փուլերում այս տարանջատումը ճիշտ է հենց դասային առումով:

Նիցշեն այդ երկու բարոյականությունները տարբերում է դրանց բնորոշ մի շարք առանձնահատկությունների հիման վրա.

- ազնվական արժեքների առաջացման համար նախադրյալ են մարմնի ուժը, ծաղկող, ավերից դուրս եկող առողջությունը, ազատ և ուրախ ակտիվությունը: Իսկ ստրկականը, որը նա երբեմն անվանում է նաև քրմական, բնութագրվում է վատառողջությամբ՝ ֆիզիկական ու հոգևոր առումներով, կյանքից հիասթափվածությամբ, որի հաղթահարման փորձ է արվում ինչ-որ բանի հավատալով (օրինակ՝ աստծուն),

- եթե ցանկացած ազնվական բարոյականություն «այդ» է ասում կյանքին՝ դրա ցանկացած, անգամ ամենավատ ու սարսափելի դրսևորումներով հանդերձ, ապա ստրուկների բարոյականությունը «ոչ» է ասում այն ամենին, ինչն իր համեմատությամբ այլ է՝ նույնիսկ ամենալավ ու բարձրագույն երևույթներին: Նա նշում է, որ ազնվական մարդը լի է վստահությամբ ու անկեղծությամբ ամեն ինչի, բոլորի ու ինքն իր

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 307:

հանդեպ: Ընդհակառակը, անկարող մարդը կասկածով ու թերահավատությամբ է նայում անգամ ամենաանկեղծ ու պարզ բաներին, նա գուրկ է ցանկացած շիտակությունից, միամտությունից ու ազնվությունից նույնիսկ ինքն իր հանդեպ,

• զարգանալու համար ստրուկների բարոյականությունը միշտ կարիք ունի արտաքին գրգռիչների գոյության, իսկ տերերի բարոյականությունը բխում է հենց իրենցից. ազնվականն ինքն իր միջից է արարում ցանկացած արժեք, այդ թվում՝ և բարոյական կանոններ, իսկ ստրուկների բարոյականությունը կողմնորոշվում է ուրիշի միջոցով, այն ինքնահրացվում է ժխտման միջոցով: Այս տեսանկյունից տերերի բարոյականությունը ակտիվ, նախաձեռնող է, ստրուկների բարոյականությունը՝ պասիվ ու արձագանքող: Նիցշեն պնդում է, որ «ինքն իրեն դիմելու փոխարեն»՝ «ստրուկների բարոյականությունն իր առաջացման համար միշտ կարիք ունի, նախ և առաջ, հակադրվողի ու արտաքին աշխարհի, ֆիզիոլոգիայի լեզվով ասած՝ արտաքին գրգռիչների առկայության, որպեսզի առհասարակ գործի. դրա նկատմամբ ակցիան իր հիմքում ռեակցիա է: Եվ ընդհակառակը, հերքվող տերերի բարոյականությունը ծագում, աճում է ցնծացող ինքնահաստատումից, այն կամայական է և փնտրում է հակառակորդներ միայն այն բանի համար, որ է՛լ ավելի մեծ երախտագիտությամբ, է՛լ ավելի մեծ ցնծությամբ հաստատի ինքն իրեն»¹⁷:

Այս ամենի հետևանքով էլ ժամանակի ընթացքում ստրուկների մեջ առաջանում է, այսպես կոչված, ռեսսենտիմենտի հոգեբանական վիճակ: «Ressentiment» հասկացությունը (ֆր.՝ վրեժխնդրություն), որն այսօր դարձել է բարոյագիտության, մասնակիորեն նաև սոցիալական փիլիսոփայության կատեգորիա, ներմուծել է հենց Նիցշեն: Ինքը՝ փիլիսոփան, նախընտրել է օգտագործել այն առանց թարգմանության. ավելին՝ նրա թեթև ձեռքով այս բառն առանց թարգմանության ֆրանսերենից անցավ գերմաներենին, իսկ հետո՝ եվրոպական այլ լեզուների՝ ստանալով լայն տարածում տարբեր երկրների մտածողների շրջանում: Այն հարցին, թե ինչու Նիցշեի բազմաթիվ հետևորդներից գոնե մեկը չփորձեց գտնել այս բառի համարժեքը, ասենք, թեկուզ գերմաներենում, փորձել է պատասխանել Մաքս Շելերը, ով մի ողջ աշխատություն է նվիրել ռեսսենտիմենտի խնդրի վերլուծությանը. «Մենք օգտագործում ենք «Ressentiment» բառը ոչ թե այն պատճառով, որ հատուկ նախապատվություն ենք տալիս ֆրանսերենին, այլ այն պատճառով, որ չենք կարողանում ճշգրիտ թարգմանել այն գերմաներեն»¹⁸: Թեպետ ի սկզբանե նաև ֆրանսերենում «ռեսսենտիմենտ» հասկացությունը չէր պարունակում բովանդակային այն խորությունը, որով հետագայում այն հարստացրեց գերմանացի փիլիսոփան: Ինչնիցե, այսօր ողջ աշ-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 378:

¹⁸ Scheler M. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen, Berlin, 2004, s. 19.

խարհին ընթերցում է այդ բառն ըստ Նիցշեի սահմանման:

Նիցշեն տարբերակում է ռեսսենտիմենտի երկու տիպ.

1. վրեժ, որն ուղղված է սեփական անձին. այստեղ խոսքը ռեսսենտիմենտի ներուժն ինքն իր վրա շուռ տալու մասին, ինչի ամենաակնառու դրսևորումն է ճգնավորությունը,

2. վրեժ, որն ուղղված է ուրիշի/ուրիշների դեմ, այսինքն՝ ուրիշն է մեղավոր, որ «դու այն ես, ինչ ես չեմ, որ ես այն չեմ, ինչ դու ես, որ ես դու չեմ»¹⁹: Ընդ որում՝ ուրիշի Դու-ի գոյությունը գնահատվում է որպես ինչ-որ ճակատագրական անարդարություն սեփական Ես-ի հանդեպ: Սրա տիպական դրսևորումն է «ստրուկների ապստամբությունը բարոյականության մեջ»:

Ինչպես «Բարոյականության ծագումնաբանությունը» գրքում, որտեղ ռեսսենտիմենտն ունի մեթոդաբանական նշանակություն, այնպես էլ Նիցշեի հետագա ողջ ստեղծագործության մեջ այն դիտվում է որպես պատմական և հոգեբանական բարդ հիմնախնդիր: Իր ձևավորման սկզբնական փուլում այն հոգեբանական ինքնաթունավորում է, որը դրսևորվում է թաքնված ատելության, քինախնդրության ու նախանձի, հոգևոր ճնշվածության տեսքով: Սակայն առանձին-առանձին վերցրած՝ այդ գործոնները դեռ բուն ռեսսենտիմենտ չեն ծնում. դրա վերջնական կայացման համար անհրաժեշտ է անկարողության զգացողության առկայություն: Քանի որ թվարկված ապրումները, որպես կանոն, արտաքին պայքարի ձևով չեն դրսևորվում, այլ սանձահարվում են վախի և թույլ կամքի կողմից, առաջանում է անկարողության չափազանց ցավոտ զգացողություն, որն էլ իր հերթին ուղղվում է դեպի ներս՝ ծնելով վրեժխնդրության ցանկության հոգեբանական վիճակների մի ողջ բարդ ամբողջություն, որը, սակայն, որևէ կերպ չի կարող «հաղթել» իրեն ծնող երևույթներին: Սրա պատճառով էլ ռեսսենտիմենտի ատելության սկզբնական կողմնորոշվածությունը, կենտրոնացվածությունը իր առաջացման պատճառ հանդիսացող մարդկանց նկատմամբ աստիճանաբար կորչում են, ավելին՝ ռեսսենտիմենտն առավել շատ ու լավ դրսևորվում է հենց այն վրեժի մեջ, որն առավել քիչ է ուղղված որևէ կոնկրետ օբյեկտի: Այսպիսով, ռեսսենտիմենտը ծնում է ատելության մաքուր գաղափար, այլ կերպ ասած՝ այն կրող մարդը թշնամանում է ոչ այնքան ազնվական արժեքների կոնկրետ կրողների, որքան այս վերջիններիս միջոցով ու պատճառով՝ բուն արժեքների դեմ: Նիցշեի փիլիսոփայության մեջ ռեսսենտիմենտը հանդես է գալիս որպես ստրուկների բարոյական արժեքների առաջացման ու համակարգման գործընթացում գլխավոր շարժիչ ուժ: Ի վիճակի չլինելով բացահայտ պայքարելու տերերի դեմ՝ ստրուկները հոգևոր ռևանշ են վերցնում իրենց թշնամիների նկատմամբ՝ վերաարժևորելով մինչ այդ գոյություն

¹⁹ Nietzsche F. Saemtliche Werke in zwoelf Banden, 1965, s. 391.

ունեցած ազնվական արժեքները: Ուժեղը, ազնվականը սկսում են կոչվել չար ու վատ, իսկ թույլերն ու թշվառները՝ բարի ու լավ: Միայն նրանց է հասու երջանկությունն ու երանությունը, ովքեր ի գորու են դրան ձգտելու տառապանքների միջոցով: Այսպես, ատելության ու վրեժի ծարավի հիմքի վրա տեղի է ունենում, Նիցշեի խոսքերով ասած, «ստրուկների ապստամբությունը բարոյականության» մեջ, քանի որ արդեն ռեսսենտիմենտն ինքն է դառնում արարող և ծնում նոր արժեքներ: Այս ապստամբության հաղթանակի պատճառով տեղի է ունենում իր նախադեպը չունեցող հոգևոր շրջապտույտ. նախկին՝ կյանքն իր ողջ լավ ու վատ բազմազանությամբ գովերգող անտիկ արժեքներն իրենց տեղը զիջում են բարոյական Աստծուն, չարի ու բարու մասին ստրկական սահմանափակ պատկերացումներին: Այդ պահից սկսած՝ փրկության միակ ելքը հռչակվում է հնազանդությունն այդ Աստծուն, հոգուտ որի մարդը հրաժարվում է սեփական կամքից: Անտիկ շրջանի բազմակողմանի հարուստ մարդու տեղը զբաղեցնում է մի սուբյեկտ, որի կարևորագույն հատկանիշն է համարվում բարոյական ինքնագիտակցությամբ օժտված լինելը: Այսպիսով, ռեսսենտիմենտի ստրկական միջոցները մարդուն վերածում են հոտային, հիվանդ ու կամագուրկ էակի: Հենց այսպես էլ անփոփոխ, ըստ Նիցշեի, մենք գոյություն ունենք վերջին 25 դարերի ընթացքում, երբ տիրապետող դարձան ստրուկների բարոյական արժեքները:

Անփոփելիով պետք է փաստել, որ դեռևս իր փիլիսոփայական որոնումների վաղ փուլում առաջադրած գաղափարներն ու բարձրացած հիմնահարցերը Նիցշեն շարունակել է զարգացնել ու դրանց հիմքի վրա միանգամայն նոր բացահայտումներ անել նաև ստեղծագործության հետագա փուլերում: Մասնավորապես, ակնհայտ է, որ հենց հին հունական արվեստի ու մշակույթի, դրանց ծագման ու կայացման նախադրյալների վերաբերյալ նրա վաղ շրջանի գեղագիտական բացահայտումներն են հետագայում նրան բերել բարոյագիտական հարթություն՝ հիմք դառնալով բարոյականության, ինչպես նաև ողջ եվրոպական մշակույթի վերաարժևորման համար:

Բանալի բառեր – Նիցշե, գեղագիտություն, բարոյագիտություն, ապոլլոնյան և դիոնիսոսյան սկիզբներ, անտիկ մշակույթ, գենեոլոգիա, տերերի բարոյականություն և ստրուկների բարոյականություն, ռեսսենտիմենտ

МИЛЕНА МЕСРОПЯН – Проблема взаимоотношения эстетического и этического в философии Фридриха Ницше. – Статья посвящена ранним эстетическим воззрениям Ницше и их влиянию на его дальнейшие философские поиски, в частности, на формирование более поздних этических взглядов. Особое внимание уделено анализу представлений Ницше об общественных предпосылках возникновения древнегреческого искусства, поскольку именно они легли в основу теории немецкого философа о морали рабов и морали господ. Эти же представления обусловили введённое им понятие ressentimentа.

Ключевые слова: *этика, эстетика, аполлоническое и дионисическое начала, античная культура, генеология, мораль господ и мораль рабов, ressentiment*

MILENA MESROPYAN – *The Problem of Interrelations of the Aesthetical and the Ethical in Friedrich Nietzsche's Philosophy.* – The article considers the aesthetic views of the 19th-century German philosopher Friedrich Nietzsche at an early stage of his work and the influence of the latter on his further philosophical searches, in particular on the formation of ethical attitudes in the late period of his work. Special attention is paid to the analysis of Nietzsche's ideas about the social contexts of the rise of ancient Greek art, as they later formed the basis of his ethical theory about master morality and slave morality, as well as the basis for his discovery of resentment phenomena in world history.

Key words: *Nietzsche, aesthetics, ethics, Apollonian and Dionysian beginnings, ancient culture, genealogy, master morality and slave morality, resentment*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

ГРАНТ АВАНЕСЯН

Сегодня по-прежнему постоянно возникают вопросы о теоретических, методологических основах проективной психологии, о её концептуальных принципах. Дискуссионными остаются проблемы, связанные с тенденциями развития методов проективной психодиагностики, с их соответствием требованиям экспериментальной психологии, с возможностью их использования вкупе с традиционными стандартизированными психодиагностическими методиками, а также с исследовательскими и диагностическими возможностями проективных методов. Развитие психологической науки сопровождалось появлением столь феерических (взрывных, грандиозных, уникальных) идей и открытий, что их можно было бы охарактеризовать как перевороты и триумфы. И если переворот ассоциируется с именем З. Фрейда, то триумф – с именем Г. Роршаха, разработавшего проективный метод интерпретации “чернильных пятен”¹.

Наиболее подробно теоретический анализ основ проективной психологии представлен в сборниках Л. Эбта, Л. Беллака и Б. Мурстейна², переведённые варианты которых опубликованы на русском языке. К сожалению, основательные и подробно проанализированные работы по проективной психологии и её методам на армянском языке в настоящее время отсутствуют. Это затрудняет применение подобных методов как в исследовательской, так и в практической работе армянских психологов. Затруднения связаны, во-первых, с недостаточным теоретическим обоснованием проективных методов, с изъянами в техниках интерпретации проективного тестирования из-за сложности самих техник, требующих высокого профессионализма для выявления сознательных и бессознательных процессов. Психолог-диагност должен обладать интуицией для оценки “завуали-

¹ Герман Роршах (1884–1922) – швейцарский психиатр и психолог, автор теста исследования личности «Пятна Роршаха» (Psychodiagnostik. In W. Morgenthaler (ed.). *Arbeiten zur angewandten Psychiatrie*. vol. 2, Bircher. 1921). Ввёл в оборот термин «психодиагностика». Классикой стали книга Г. Роршаха "Психодиагностика" и его доклад "Об интерпретации эксперимента по истолкованию форм" // <http://psychojournal.ru/psychologists/381-german-rorshah.html#t20c>.

² См. **Abt L., Bellak L.** Projective Psychology. N. Y., 1950.; Handbook of Projective Techniques, Ed. B. Murstein. Published by Basic Books, 1965.

рованных” сигналов о психическом состоянии, а также страхов, желаний, побуждений, внутренних конфликтов, системы смыслов и особенностей когнитивного стиля личности. Перечисленные нюансы, осложняющие ситуацию, универсальны и характерны для проективного подхода в психодиагностике. Кроме того, при интерпретации результатов тестирования необходимо учитывать национальный менталитет тестируемых, их самосознание, этнические стереотипы, характер языковых единиц и т.п. Всё это, возможно, указывает на постановку вопроса об адаптации проективных методик, хотя и не в столь жёсткой форме, как при использовании более традиционных методов психологической диагностики (опросники, тесты). Более того, в большинстве случаев преимуществом проективного тестирования можно считать то, что оно позволяет преодолеть проблему адекватного перевода терминов и сопоставления результатов исследования в разных языковых группах. Однако вопрос адекватного перевода терминологического тезауруса в проективной психологии остаётся открытым.

К методологическим проблемам становления проективных техник диагностики относятся особенности психодинамической перспективы, которая обусловлена широким спектром затрагиваемых вопросов, связанных с видами реагирования, нормированием и языком. В целом все сводится к качественной методологии исследований, которая позволяет раскрыть субъективные причины как познавательной деятельности, так и поведения³. В иной интерпретации методологических аспектов проективной психологии она противопоставляется бихевиоральной концепции и рассматривается как мятеж против основных течений теоретической психологии, которым она в действительности так сильно обязана. “Проективный взгляд в психологии резко противостоит американской бихевиоральной традиции, до сих пор являющейся таким богатым источником насыщения современной теоретической психологии”⁴. Противопоставляя подходы психоаналитиков и психиатров, автор приходит к выводу, что все это в значительной степени способствовало продвижению в направлении экспериментальной психопатологии. Анализируя проективные методы, автор приходит к выводу об отказе от разграничения количественных и качественных данных, так как при изучении личности возникают оба вида данных, и необходимо разработать универсальные способы их трактовки. Следует заметить, что проекция имеет и влияющую функцию: так называемое символическое преобразование сознания, смысловое и эмоциональное воздействие, техники которого имеют особое значение в прикладной психологии и широко используются в политическом дискурсе, рекламе, PR, при отборе персонала (HRM) и в имиджологии. Однако это – предмет отдельного исследования.

³ См. **Molish Н. В.** Projective Methodologies//Annual Review of Psychology, 1972, Vol. 23: 577-614.

⁴ **Беллак Л., Эбт Л.** Проективная психология. М., 2010, с. 30.

Мы рассматриваем здесь несколько вопросов: на каких принципах основана классификация проекционных методов, каковы их преимущества и недостатки, а также современные принципы их интерпретации и сочетания с другими группами методик? Основное предположение связано с тем, что при экспериментальных исследованиях проективные методы не целесообразно применять автономно от стандартизированных психометрических методик, а их востребованность обусловлена психодиагностической ценностью, то есть возможностями более целостного описания и выявления бессознательных паттернов личности.

Л. К. Франк, выделяя достоинства проективного метода, отмечает, что многие процедуры для изучения личности полагаются на самодиагноз индивида и раскрытие им собственного внутреннего мира, который социальная ситуация заставляет его скрывать, даже если в порядке исключения он имел бы чёткое представление о самом себе. Когда индивида спрашивают, что он думает или чувствует, либо просят указать свою принадлежность к какой-либо категории, это социальное давление соответствия групповым нормам искажает его ответ и насильно помещает в категории анкеты, предложенной для самодиагноза⁵. Автор также не исключает значимость наблюдения или создания экспериментальной ситуации, которая должна допускать множественность возможных интерпретаций.

Диагностическая валидность во многом определяется сочетанием различных методических приёмов при оценке одного и того же психического свойства, в результате чего объект исследования рассматривается в различных плоскостях и со всех сторон. Мы придерживаемся подхода, согласно которому проективные методы диагностики целесообразно использовать в комплексе с прямыми методами, что позволяет получить более полную картину личности и сравнивать разные виды данных. При этом следует исходить из предложенной Г. У. Олпортом диагностической тенденции, согласно которой «нормальный, адекватно приспособленный субъект с чёткой направленностью может реагировать на проективные методы двумя способами. Он либо даёт материал, идентичный сознательному отчёту, либо никак не проявляет свои доминирующие мотивы. Особое значение проективное тестирование имеет тогда, когда в проективных реакциях обнаруживается эмоционально нагруженный материал – он противоречит сознательным отчётам»⁶. В данном случае правомерно заключение, что проективные методы не следует обозначать только с позиций психодинамического подхода и в исследованиях ограничиваться только ими. Тем самым можно избежать односторонности и проявления артефактов в исследовательской работе. Далее подчёркивается, что некоторые апробированные и досконально проработанные проективные методы по своей су-

⁵ См. там же, с. 79.

⁶ Там же, с. 64.

ти являются действительно надёжными и на значимом уровне достоверными. На основании метаанализа многолетнего применения проективных методов (например, тесты ТАТ, Розенцвейга, Роршаха и Сонди) сделан вывод об ошибочном, необоснованном мнении, будто в широком смысле все проективные техники ненадёжны и недействительны для клинической и исследовательской экспертизы⁷.

По сравнению со стандартизированными оценочными тестами личности проективные тесты трудно переводятся в количественные показатели и поддаются расчётам, и по этой причине часто возникают вопросы о степени их надёжности, валидности и достоверности. Но, с другой стороны, проективные методы позволяют избежать сложностей, которые возникают при использовании тестовых методик, так как большинство из них не имеет образовательных, культурных, половых и других статусных ограничений. Отсутствие нормативных шкал в проективных методах компенсируется за счёт дублируемых стимульных материалов и дополнительных самоотчётов испытуемого. Такими параметрами оснащены методы Вартега, Розенцвейга и Торренса, которые обладают целым рядом достоинств (оперативность, широкий возрастной диапазон, отсутствие социально желательных реакций). Результаты тестирования с помощью этой группы методик поддаются статистическому анализу, так как являются более структурированными и обладают определённой объективностью за счёт вышеуказанных параметров. Поэтому вызывают сомнения заключения, что проективный метод до настоящего времени остаётся не до конца обоснованным; вопрос о том, в какой степени эти методы позволяют проникать во внутренний мир личности, остаётся ещё открытым. Однозначного решения проблем надёжности и валидности проективных тестов на современном этапе не существует⁸. Так, в классическом труде по психологическому тестированию справедливо говорится, что методика может оказаться практически полезной или эмпирически ценной по другим причинам, нежели те, которые первоначально приводились для оправдания её введения⁹. При проективной психодиагностике, как и при тестировании «объективными» методиками, могут возникать известные сложности типа «слепых ошибок», стрессогенности, профанации, репродуктивности и эффекта «плацебо». Справедливость данного вывода подтверждается десятками тысяч проективных методов, которые применяются современными исследователями. Л. Ф. Бурлачук отмечает, что классическую и атрибутивную проекцию, по мнению разных авторов, можно различать по «мишеням», изби-

⁷ См. Lilienfeld S. O., Wood J. M., Garb H. N. The Scientific Status of Projective Techniques/ Psychological science in the public interest. Vol. 1, N 2, 2000. p. 53.

⁸ См. Евсеева О. Е. Проблема применения проективных методик в современной психодиагностике // «Актуальные проблемы психологии личности». Новосибирск, 2011 // <https://sibac.info/conf/psych/vi/36226>.

⁹ См. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. СПб., 2007, с. 451.

раемым для проекции. Предполагается, что “классическая проекция направлена на отрицательно оцениваемых лиц, а когда индивид осознает у себя негативные черты, он наделяет ими лиц, к которым у него положительное отношение”. В данном случае проекция понимается как надделение собственными мотивами, потребностями и чувствами других людей, а соответственно и понимание их поступков основывается как на многовековых донаучных наблюдениях, так и на экспериментальных исследованиях, а поэтому неслучайно некоторыми психологами полагаются в качестве единственно обоснованного¹⁰. Следовательно, как всегда, рассматривается проблема преодоления субъективности и применения лишь одного из методических приёмов при проведении проективного тестирования. Следует отметить еще одну тенденцию в развитии проективных тестов: многие из методик изначально конструировались для детей и подростков, а в дальнейшем модифицировались для взрослого контингента.

При сравнительном анализе проективных методов на фоне выявленных достоинств обнаружены и недостатки с точки зрения общепринятых параметров надёжности и валидности. Очевиден также тот факт, что этот диагностический аппарат предполагает наличие специального обучения и профессиональных навыков. Однако во многих случаях, особенно когда методики применяются в научно-исследовательских целях для объективности результатов, этого недостаточно, так как необходимо использование и методик иного характера. Таким образом, проективные методы нельзя считать единственными и исчерпывающими инструментами психологической диагностики, так как они требуют параллельного использования других методов в контексте системного подхода. Критерии объективности психологического диагноза повысятся, если проективные методики будут сочетаться с другими тестами, в том числе и проективными, биографическим методом и личными наблюдениями экспериментатора.

Среди огромного количества проективных методик по популярности выделяются те, которые более действенны в использовании, имеют обоснованную методологическую базу, обладают чётким интерпретационным аппаратом и валидны. В этом смысле можно обратиться к работам С. Табера, который, основываясь на психодинамическом подходе к развитию личности, поставил цель выявить адекватность её проявлений, применяя для этого батарею конкретных проективных тестов – “Чернильные пятна Роршаха”, “Тематический апперцептивный тест”, “Тест незавершённых предложений” и “Тест предпочтения животного”. Эти четыре теста, по мнению автора, являются наилучшим набором и феноменологически подходят для толкования здоровых и неадекватных аспектов личности. При этом обязательным условием является то, что такая феноменология должна быть интегрирована с теорией личности, которая «связывает индиви-

¹⁰ См. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. СПб., 2006, с. 288.

дуальный опыт в более широких контекстах адаптации человека»¹¹.

В одном из широкомасштабных исследований были поставлены вопросы о психологических методах тестирования, которые наиболее часто используются клиническими психологами в работе с детьми, подростками и взрослыми, и о том, как специалисты оценивают эффективность влияния этих тестов в условиях частной практики, в амбулаторных и стационарных условиях, а также в школах США. Более 40% опрошенных сообщили о наличии существенных ограничений психологического тестирования, в том числе и проективных тестов. Ограничения связаны с менеджментом ухода за лицами различной категории. Помимо исследований других авторов, в 2001 году был проведён опрос практикующих психологов. Они ответили на ряд вопросов: образование, клинический опыт, теоретическая ориентация, частота использования тестов, связь тестирования с 45-ю случаями обращения клиентов – детей и подростков, изменения в требованиях к тестированию¹². В результате были определены пять групп методов (клиническое интервью, поведенческие наблюдения, поведенческие рейтинговые формы, архивы самоотчётов, проективные тесты) и 30 наиболее популярных тестов, которые приемлемы для работы с детьми и подростками (по ранжированию первые пять из них: шкала Векслера, контрольная шкала поведения ребёнка, незавершённые предложения, отчётная форма преподавателя и тест «нарисуй человека»). Необходимо отметить, что среди проективных тестов наиболее популярными оказались рисуночные: «дом–дерево–человек», «кинетический рисунок семьи» и «картинки словесного запаса»¹³.

Анализ исследований, использующих проективные тесты, неизменно показывает, что тест незаконченных предложений («Завершения предложений» – Sentence completion tests) является одним из наиболее популярных инструментов оценки личности. Несмотря на популярность, всё ещё остаются спорными вопросы, связанные с тем, насколько практикующие психологи учитывают ту или иную теорию или концепцию, какие шкалы применяются при интерпретации, как комплектуются различные методики. Подобная информация важна для академических курсов, на которых будущих психологов обучают надлежащим образом выбирать и использовать проективные тесты, разрабатывать тестовые батареи и анализировать полученную информацию. С целью ознакомления с возможными критериями выбора соответствующего теста завершения предложений группой психологов был проведён обзор многочисленных исследований, который

¹¹ Understanding personality through projective testing, by Steven Tuber. Reviewed by Anthony D. Bram// *Psychoanalytic Psychology*, 2013, Vol. 30, No. 3, 497–502.

¹² См. **Cashel M. L.** Child and adolescent psychological assessment: current clinical practices and the impact of managed care// *Professional Psychology: Research and Practice*. APA, 2002, Vol. 33, No. 5, 446–453.

¹³ См. там же, с. 448–449.

выявил следующие характеристики: название теста; авторы; период первого обсуждения; теория обоснования, цель; контингент, для которого он был разработан; количество элементов; количество субшкал; надёжность; валидность и любую другую соответствующую информацию¹⁴.

Широкомасштабный анализ показал, что самым популярным тестом незавершённых предложений является методика Роттера, которую он разработал с соавторами в 1992 году для всех возрастных групп. Из 15-ти рассмотренных тестов он был одним из пяти, защищенных авторским правом и доступных только через дистрибьюторов тестов (Directory of Test Publishers and Test Distributors). Бланк незавершённых предложений не может быть скопирован, поэтому практикующие психологи должны заказать его у дистрибьютора, и он не содержит конкретных вопросов, которые могут иметь отношение к более молодым клиентам, пожилым людям или клиентам, имеющим разные культурные традиции. Тем не менее, исследователям необходимо перед применением теста разработать местные нормы, чтобы иметь возможность интерпретировать результаты. По результатам теоретического исследования разработаны рекомендации для преподавателей академических институтов. Согласно им в процессе обучения студенты должны апробировать максимально широкий спектр тестов незавершённых предложений и выбрать те, которые содержат чёткие теоретические основы, соответствуют возрасту клиента, его психологическим особенностям и культурной среде¹⁵.

При обучении техникам применения проективных тестов важным обстоятельством является проблема их модификации или выделения отдельных субшкал. Во-первых, в соответствии с международными нормами необходимо получить согласие автора или его дистрибьютеров. Во-вторых, необходимо предварительно провести значительный объем работ по психометрической адаптации тестовых заданий и критериев их интерпретации. Необходимо также учитывать и те требования, о которых говорилось в предыдущих исследованиях: возраст, пол, национальные и культурные традиции, социальный статус и другие ситуационные требования.

Так, в одном из экспериментальных исследований был применён сокращённый вариант теста Розенцвейга с целью доказать позитивное влияние уроков физической культуры и различных спортивных мероприятий для студентов на их эмоциональное состояние. Предполагалось, что отсутствие уроков физического воспитания или уменьшение их числа в академической программе будет способствовать возникновению неуверенности, нетерпимости к разочарованию и частых агрессивных реакций. В работе был применён модифицированный вариант теста Розенцвейга «Го-

¹⁴ См. **Holaday M., Smith D. A., Sherry A.** Sentence completion tests: a review of the literature and results of a survey of members of the society for personality assessment/*Journal of personality assessment*, 74(3), pp. 371–383.

¹⁵ См. там же, с. 381.

лерантность по отношению к фрустрации», который содержал шесть социальных случаев, представленных в форме соответствующего изображения. Посредством анализа регистрируемых показателей выявлены существенные различия в проекциях между тремя категориями студентов; как следствие, подчёркивается важность урока физкультуры для формирования самоконтроля и для уменьшения реакцией на разочарование¹⁶.

Не менее популярный тест, который позволяет определять уровень интеллектуального развития детей младшего и подросткового возраста, был разработан в рамках клинической психологии. В очередном клиническом исследовании проверялась степень валидности теста «Нарисуй человека» (Draw-A-Person, Machover, 1948) при процедуре выявления эмоционального расстройства. Автор доказал, что показатели теста являются значимыми предикторами поведенческого функционирования на клинической выборке детей с задержкой возрастного развития (6-12 лет), которые были продиагностированы в амбулаторных и стационарных лечебных учреждениях. В качестве дополнительной диагностической информации использовались сведения о поведенческих и эмоциональных реакциях детей, предоставленные родителями и учителя. Исследования показали, что суммарно показатели методики НЧС (Draw-A-Person: Sped) –важный прогностический фактор для объяснения изменений в интернализации поведенческих нарушений¹⁷. В итоге оперативная методика НЧС рекомендована для внедрения в обычную учебную программу или ежедневное расписание уроков, занимая около 10 минут для тестирования, а также обладая большей информативностью по сравнению с формальными словесными самоотчётами детей. Указывается на необходимость дальнейших исследований по валидации оценки в области фигурного рисования человека. Тем не менее, это исследование предполагает, что НЧС может предоставить важную и эмпирически значимую информацию о детских поведенческих нарушениях, которые могли бы быть использованы в руководстве клинических решений по предоставлению психологических услуг для детей¹⁸.

Подводя итог анализу исторических этапов развития проективного подхода к исследованию личности, следует назвать три источника проективного метода: психоанализ, холистическая психология и экспериментальные исследования «Нового взгляда» (или New Look)¹⁹. Данное ут-

¹⁶ См. **Lupu E.** The Importance of Physical Education Lessons for The Formation of Self-Control and The Decrease of The Reaction to Frustration of Students (The Rosenzweig Projective Test) // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, N 159, 2014, pp. 273–277.

¹⁷ См. **Matto H. C.** Investigating the validity of the Draw-A-Person: screening procedure for emotional disturbance: a measurement validation study with high-risk youth/ *Psychological Assessment*, 2002, Vol. 14, No. 2, pp. 221–225.

¹⁸ См. там же, с. 224.

¹⁹ См. **Шляпникова И. А.** Проективные методы психодиагностики. Учебное пособие. Челябинск, 2005 // http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/011/73011/51232?p_page=1.

верждение наиболее приемлемо, в частности, для психоаналитического подхода, при клинических исследованиях единичных случаев, психотерапии и индивидуальном психологическом консультировании. В данных случаях проективная психодиагностика субъекта дополняется его комментариями и целевым наблюдением психолога. В некоторых случаях в проективных техниках психодиагностики преобладает холистический подход. Его идея – целостное изучение личности как системы, каждый элемент которой находится во взаимосвязи (и взаимозависимости) друг с другом. Экспериментальные исследования New Look внесли в проективный метод новые объяснительные категории: контроль и когнитивный стиль, а также понимание процесса восприятия как селективного (избирательного) относительно стимулов²⁰.

Все это указывает на то, что сегодня в исследовательских работах по психологии личности все более популярны воззрения интегральной психологии, то есть так называемый общий подход к психологии, который стремится объединить в себе наработки различных психологических теорий. Интегральная психология, выделяя девять или десять общих уровней сознания, среди прочего включает открытия психологии развития и эволюционной психологии, глубинной психологии и когнитивных наук, трансперсональной психологии и различных мистических учений и представляет собой важное направление в рамках неинтегративных мировоззрений²¹. Сторонник технического эклектизма в психотерапии, Дж. Нокросс разработал подход, согласно которому отношения к клиенту основаны на нескольких трансдиагностических функциях, включая стадии изменения, уровень реактивного сопротивления, культуру и предпочтения²². Подобный научный подход более универсален и имеет схожие границы с комплексным подходом, что позволяет повысить надёжность и степень достоверности результатов проективной психодиагностики. А достоинства комплексного подхода доказаны многочисленными исследованиями. Так, в выводах известного пособия по экспериментальной психологии (“Handbook of Experimental Psychology”) говорится, что комплексный подход внёс значительный вклад в последние достижения экспериментальной психологии и обещает стать наиболее плодотворным для будущих исследований²³. Следовательно, о повышении статуса проективной психодиагностики можно говорить при “междисциплинарном” охвате вопросов в рамках самой психологии, то есть охвате, интегрирующем научные аспек-

²⁰ См. Общая психодиагностика: методические указания. Автор-составитель О. В. Белова. Новосибирск, 1996 // <http://psylib.org.ua/books/beloo01/txt05.htm>.

²¹ См. Уилбер К. Интегральная психология: сознание, дух, психология, терапия. М., 2004, с. 77-78.

²² См. Norcross J. C. A primer on psychotherapy integration. In J.C. Norcross & M.R. Goldfried (Eds.), Handbook of Psychotherapy Integration, 2nd ed., pp. 3–23.

²³ См. Weiner I.B., Healy A.F., Proctor R.W. Handbook of Psychology, Volume 4. Experimental Psychology. 2nd Edition. 2012. 784 p.

ты различных теорий личности, психологии эмоций, когнитивной психологии, психологии бессознательного и даже социальной психологии.

Ключевые слова: метод, проекция, стимул, тест, валидность, психодиагностика, личность

ՀՐԱՆՏ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ – Պրոյեկտիվ մեթոդների կիրառման տեսական նախադրյալները փորձարարական հետազոտություններում – Ներկայումս, ինչպես նախկինում, հարցեր են առաջանում «պրոյեկտիվ հոգեբանության» տեսական հիմքերի՝ նրա մեթոդաբանական և հայեցակարգային սկզբունքների վերաբերյալ:

Սույն հոդվածում դիտարկվում են պրոյեկտիվ մեթոդների դասակարգման սկզբունքների, դրանց առավելությունների և թերությունների, ինչպես նաև մեկնաբանման և այլ մեթոդների հետ համադրման ժամանակակից չափանիշների հիմնախնդիրները: Հիմնական ենթադրությունները այն մասին են, որ փորձարարական հետազոտությունների գործընթացում պրոյեկտիվ մեթոդները նպաստակահարմար չէ կիրառել հոգեչափական ստանդարտիզացված մեթոդներից առանձին, սակայն նրանց պահանջարկը պայմանավորված է հոգեախտորոշիչ արժեքով, այսինքն՝ անձի անգիտակցական կաղապարների լիարժեք նկարագրման և բացահայտման առավել ամբողջական հնարավորությամբ:

Բանալի բառեր – մեթոդ, պրոյեկցիա, ազդակ, վախիդություն (վավերականություն), հոգեախտորոշում, անձ

HRANT AVANESYAN – *The Theoretical Background of Application of Projective Methods in Experimental Studies.* – Currently, as usual, there are unsolved questions about the problem of the theoretical and methodological basis of "projective psychology", about its conceptual principles.

The article reveals several issues about the principles on which the classification of projective techniques is based, what are their advantages and disadvantages and modern criteria of interpretation and combination with other methods. The main assumption is due to the fact that in the process of experimental studies projective techniques are not appropriate to apply separately to standardized psychometric methods and their relevance depends on psychodiagnostic value, i.e. there is a possibility for a more integrated description and identify of person's unconscious patterns.

Key words: method, projection, stimulus, test validity, psychodiagnostics, personality

**ТЕМПОРАЛЬНОСТЬ И ПАРЦИАЛЬНОСТЬ.
К ПРОБЛЕМЕ ДИССОЦИАТИВНОГО
ПСИХИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА**

ВЛАДИМИР МИКАЕЛЯН

*Базой для психологии,
психотерапии и анализа служит
мифология, и с ней связана
большая часть
психотерапевтической практики.
А. Гуггенбуль-Крейг*

Каждая научная дисциплина является, прежде всего, способом познания мира и человека. Человек создает себя, человек творит себя, и одновременно он создает способы и средства познания себя. Творение опережает понимание. Конечно же, это одна сторона понимания, вторая же сторона говорит нам о том, что без понимания было бы невозможно творение. Что мы имеем с самого начала? Мы имеем плод дерева познания, но это уже означает, что мы прежде уже имели субъекта познания. Творение субъекта познания предполагает креативный акт; в этом контексте мы получаем вполне разумную схему: мышление (креация) – человек (творение) – познание сотворенного – познание мышления. Процесс творения (креации) включает в себя самопознание и саморазрушение: невозможно зарождение креативной психики без одновременного процесса ее разрушения; сам факт рождения включает в себя процесс разрушения. Совокупность этих процессов создает для нас возможность познания: вне разрушения невозможно познание. Познание в целом и является саморазрушением. Познание единой и целостной психики невозможно без ее дифференциации в норме или вне процесса расщепления или диссоциации в патологии. Так или иначе, самопознание имеет место как в норме, при нормальном протекании психических процессов, так и при патологии при диссоциативных процессах. Несложно догадаться, что тот же самый процесс протекает на уровне сомы. Организм считается здоровым, если его функции дифференцированы в конкретной целостности, в необходимой функциональной целостности. При соматических заболеваниях мы также имеем процесс диссоциации, утрату контроля целостной функциональности, это ситуация, когда часть пытается стать целым, так называемый синдром малых народов, стремящихся к автономии.

Рассмотрение и анализ психопатологических расстройств в контексте глубинной психологии – явление старое, но не утратившее свою актуальность и плодovitость. Всякая психология, всякая истинная психология – это психология бессознательного. Это положение краеугольно для психодинамики. В современной психологии эта тенденция к глубинному рассмотрению расстройств вновь доминантна. «Наметилась устойчивая тенденция обращения и использования психологами глубинных слоев подсознания, имеющих исключительно образный характер, для лечения различных психических расстройств»¹. Принципы каузальности имеют право на существование, они незаменимы в конкретных областях жизни и науки. Однако в отношении психической жизни причинно-следственные связи часто не просто неэффективны, но даже разрушительны. Хотя психоанализ целиком основывается на каузальном подходе, хотя он ориентирован на причины и следствия, тем не менее даже при этом каждый здравомыслящий человек понимает, что идентичные причины не вызывают идентичных следствий. «Однако принципы каузальности ни в коем случае не согласуются с душевной деятельностью. Психика человека не поработана причиной и следствием. С научной точки зрения каузальность заключается приблизительно в следующем: такая-то причина неизменно вызывает такое-то следствие. К сожалению, современные психология и медицина ограничили себя рамками каузальности».² Если предметом научного анализа становится психологическое время, то в этом случае мы вообще не продвинемся ни на шаг, ориентируясь на каузальный принцип рассмотрения психических феноменов. Но даже если мы будем ориентироваться на применение каузального принципа, то и в этом случае попадем в некую дурную бесконечность, так как причины патологического изменения личности не могут быть четко очерчены. Их количество будет неумолимо возрастать и в лучшем случае приведет нас в прекрасный Эдем, анализ конечный естественно перерастет в анализ бесконечный.

Но суть даже не в этом. Суть в том, что подобный бесконечный анализ не приводит к конкретным практическим выходам, даже если мы обнаружим причинно-следственную связь на молекулярном уровне. По большому счету, мы не можем проследить причинно-следственную связь в бессознательных процессах. Этот уровень психики как раз акаузален, иррационален. Если мы принимаем концепцию человека как абсолютно сознательного существа, что, конечно же, нонсенс, то всякая психическая патология, всякое отклонение не имели бы места в нашей жизни. Истинная психология – психология бессознательного. Человеку присуще постоянно поддерживать и подпитывать миф о каузальности всего сущего как следст-

¹ Свирепо О. А., Туманова О. С. Образ, символ, метафора в современной психотерапии. М., 2004, с. 7.

² Гуггенбуль-Крейг А. Благо Сатаны. Парадоксы психологии. СПб., 1997, с. 33.

вие страха перед бесконечным и иррациональным бессознательным. В границах психологического осмысления себя и мира (что собственно, одно и то же), мы не можем обойти стороной бессознательную иррациональность, ведь именно она позволяет творить рациональный мир. Весь этот психологический процесс пропитан насквозь философским подходом, по той простой причине, что философия – это не констатация, а осмысление фактов мышления и мироздания. «Психиатрия, — пишут Т. Шрамм и Й. Томе, — философская дисциплина. Это может показаться неожиданным и провокационным заявлением. Однако очевидно, что множество теоретических и практических проблем психиатрии несут философские коннотации»³. Истины, которые принимаются безусловно в психологии, являются, прежде всего, философскими истинами. По большому счету философия психики является предметом психологии. В границах такого подхода мы и рассматриваем человека и его целостность. Целостность личности является фактором, определяющим ее психическое здоровье. Соответственно нарушение этой целостности находит свое выражение в различных психических расстройствах и дисфункциях. В частности, тяжелые формы диссоциативных расстройств прежде всего разрушают именно психическую целостность личности. На уровне объективных данных при диссоциативном расстройстве идентичности мы имеем дело с патологическим процессом дробления единого психического аппарата, с расщеплением Я-личности.

Между тем на уровне понимания бессознательного психического мы имеем дело с психологической защитой, нацеленной на преодоление и психических травм, с распределением психических травм на парциальных носителей, на различные альтер-эго. То есть если мы помещаем психическое расстройство на два уровня функционирования психики – на уровень сознания и уровень бессознательного, то получаем различные картины. Каждая из них обладает своей интерпретационной базой и психологическими основаниями. Помещая психическое расстройство на два уровня функционирования психики, мы тем самым помещаем его на два разных уровня темпорального измерения, то есть в границы «здесь и сейчас» и «везде и всегда». Тем самым мы оказываемся в двух темпоральных измерениях – в хронологическом времени сознания, структура которого включает последовательность временных форм (прошлое, настоящее и будущее), и в бессознательной темпоральности, в которой отсутствует эта последовательность, но присутствует принцип функционирования единого времени. Хронос и Айон толерантно сосуществуют лишь в человеческой психике и только по той причине, что не догадываются о существовании друг друга.

С точки зрения сознания психическое здоровье может быть определено как структурированные во времени и соответствующие возрастному статусу

³ Schramme Th., Thome J. Introduction: The Many Potentials for Philosophy of Psychiatry // *Philosophy and Psychiatry*. Berlin, New York: De Gruyter, 2004, p. 1.

мысли и эмоции личности. В идеале, то есть с позиции критерия идеальной нормы, психически нормальный человек обладает постоянством ориентации в хронологическом времени. С точки зрения сознания психическая норма отмечается во всех случаях, когда человек функционирует в хронологическом времени в режиме темпоральной дифференцированности, то есть когда прошлое, настоящее и будущее имеют свои границы и свою наполненность жизненными событиями. Но такая норма в принципе недостижима и невозможна. В нашу жизнь постоянно вклиниваются события из прошлого и ожидания будущего. Психика постоянно находится в развитии: в каждый настоящий момент жизни прошлое и будущее сливаются в едином потоке, это значит, что каждый настоящий момент нашей жизни состоит из прошлого и будущего. Тот момент нашей психической жизни, который мы привыкли считать настоящим, представляет собой некий сплав прошедшего и будущего. С хронологической точки зрения утверждение о потоке будущего в настоящем кажется несколько надуманным. Однако психологическая позиция или подход к этому положению не может быть иным: будущее это то, что происходит с нами с каждой уходящей секундой и становится прошлым. Будущее – это настоящее, становящееся прошлым.

По сути, в психологическом времени полноценно фигурирует лишь прошлое личности. Будущее – это то, что ожидается, то, что постоянно притекает, поэтому это становящееся настоящее, в свою очередь настоящее – это становящееся прошлое. И именно в качестве прошлого и существует биография человека.

Временной поток для нас останавливается в прошлом. Однако само прошлое не застывший сгусток, оно программирует наше будущее, поэтому будущее также постоянно подвергается воздействию прошлого. И именно этим завершается очередной виток темпорального цикла, именно эту картину и представляет собой Уроборос, кусающий свой хвост. Будущее создает прошлое, которое в свою очередь воздействует на будущее. В темпоральном измерении психики эти два потока идут друг другу навстречу, образуя нечто, похожее на водоворот. Человек не просто ожидает будущего, он ожидает его эмоционально. Если мы попытаемся отрицать влияние прошлого на будущее, то тем самым сведем на нет каузальный принцип в интерпретации невротических расстройств. Как известно, как в психиатрии, так и в клинической психологии независимо от научной парадигмы специалисты всегда придерживаются каузального принципа, то есть пытаются выяснить какие факторы прошлого могли стать причиной развития патологического процесса. И в психотерапии придерживаются не только каузального принципа, но также пытаются представить картину динамики конкретного расстройства. Для больного практически не существует будущего, он не прорывается в будущее, оставаясь в настоящем, то есть в бессознательном измерении темпоральности. Его будущее пол-

ностью настоящее, он постоянно ждет ухудшения, то есть не отрывается от прошлого. Он выходит из хронологического времени, тем самым пытаясь не видеть будущего, то есть продолжения страданий.

Целостный подход к пониманию психической деятельности требует принятия амбивалентности психического познания. Так или иначе, все, что мы воспринимаем, мы воспринимаем целостным психическим аппаратом, включающим разные уровни восприятия и интерпретации информации. Как минимум уровни сознания и бессознательного включены в процесс самовосприятия и восприятия окружающей среды. Поэтому факт бессознательного восприятия реальности можно отрицать, только находясь на позиции снобизма. В условиях нормы психической деятельности прошлое личности всегда в той или иной степени присутствует в ее настоящем, а конкретнее в той степени, которая позволяет ей осуществлять свою деятельность без чрезмерной фиксации на прошлом. Чем эффективнее действует механизм вытеснения, тем больше человек функционирует в границах психической нормы. Только при неудавшемся вытеснении возможна фиксация на прошлом, возведение прошлого в статус доминантного жизненного времени. В случае невротических расстройств именно прошлое личности, не ассимилированное психической адаптацией, возводится в ранг доминантного жизненного времени.

Выход из временной последовательности означает по сути отрицание возможности болезни. Попытка отрицания реальности, наблюдающаяся при шизофрении, является отрицанием жизненного личностного времени – прошлого, настоящего и будущего, так как именно в этой плоскости формируется личностная патология. Выход из границ времени предоставляет неоценимую возможность преодолеть экзистенциальный страх перед смертью, так как жизнь – это время и возрастное развитие. В диссоциативном расстройстве идентичности вследствие выпадения личности из границ линейного времени формируется ощущение бессмертия. Бессознательное не обладает чувством времени, поэтому на этом уровне и ощущается иллюзорное освобождение от переживаний тревоги. Я-сознание целиком или в своей большей части функционирует в границах линейного, хронологического времени, иначе говоря, в границах смертности. Поэтому освобождение от контроля Я-сознания видится в переходе на бессознательный уровень функционирования. Парциальные личности и не желают стать целостным Я, так как, став таковым, человек вновь попадает в границы смертности. Главным образом поэтому психотерапия расстройств невротического и психотического круга постоянно наталкивается на сопротивление больного. Вылечить больного означает вновь вернуть ему переживание своей смертности, от которого он убегает в болезнь. Диссоциативный процесс, таким образом, приходит как панацея от переживаний смертности. Парциальные личности наделяются энергией, чтобы свергнуть с

престола Я-личности, так как именно это Я заставляет принять идею о неизбежности смерти. Поэтому диссоциативное расстройство идентичности – это, прежде всего, выпадение из времени Я-сознания. Парциальные личности дробят время, они вносят хаос в темпоральность презентациями различных возрастов. Это реальный процесс возрастного временного дробления: каждый из нас несет в себе временные, возрастные этапы развития, и в состояниях нормы эти возрастные этапы подчинены единому временному контролю Я. При диссоциативном процессе парциальные личности стремятся приобрести автономию, вырвав свой возраст из единой временной цепи. Тем самым разрушается единое восприятие жизненного времени, происходит выпадение из времени. Каждая парциальная личность забирает свою временную (возрастную) долю психического наследства и пытается приостановить процесс формирования целостного Я. Практически этот процесс протекает постоянно у каждого человека. Однако он так же постоянно наталкивается на сопротивление Я-сознания. Парциальная личность разрушает последовательность времени, формирует брешь во временной целостности, так как последовательность рано или поздно приводит к смерти. Разрушая эту последовательность, бессознательное стремится уничтожить переживания смертности личности. Можно предположить, что продолжительность жизни человека определяется возрастом его доминирующей парциальной личности. Психологический возраст определяет продолжительность жизни личности. Время от времени в ее психическом пространстве доминирует какая-то конкретная парциальная личность, но в норме все они обладают ситуативной властью, к примеру, при расстройствах настроения. Однако при диссоциативном расстройстве идентичности все парциальные личности пытаются доминировать одновременно, как если бы у нас в течение дня попеременно активизировались и ситуативно доминировали различные возрастные этапы.

Время – психологическая категория, иначе прошлое личности всегда бы оставалось в прошлом, настоящее и будущее владели бы своими границами. Но человека всегда ожидает прошлое, а не будущее. Травмы детства всегда сидят в психологическом и хронологическом будущем. На бессознательном уровне психики травмам не отведен конкретный возрастной промежуток. Они находятся в границах принципа «везде и всегда». В линейном, хронологическом времени они должны быть в прошлом. Прожитые и пережитые годы станут прошлым только в том случае, если они будут ассимилированы сознанием. До тех пор наши переживания травм всегда в будущем. Прошлое личности постоянно нуждается в том, чтобы стать действительно прошлым. Психологическое время подвергается изменению лишь при условии, что оно станет достоянием сознания, тем самым расширив последнее. Травмы прошлого висят над будущим, тем самым выпадают из линейного времени. Если нечто постоянно возвращается в

нашу жизнь, то всегда является прошлым в контексте психологического времени и будущим в контексте линейного времени. Прошлое постоянно возвращается, но не в виде хронологических событий, а психоэмоциональных состояний. Разность темпоральности в сознании и бессознательном в том, что время в бессознательном трансформируется в состояние. Поэтому часто нам кажется, что в бессознательном есть время. Состояние – это трансформированное время. Мы не можем чувствовать время никак иначе, только как состояние. Поэтому только бессознательное способно ощущать время и при этом не владеть им. Мы часто переживаем состояние, прикрепленное к какому-то времени. Все наши эмоциональные состояния – это определенное возрастное время. Время является на деле трансформированным состоянием. Так как в бессознательном не существует временных границ, то на бессознательном уровне события нашей жизни нельзя разместить в хронологической последовательности. Поэтому на уровне бессознательного время должно трансформироваться в состояния, так как они всегда вне времени. Психоэмоциональные состояния могут реально существовать на бессознательном уровне психики. И наоборот, если мы попытаемся вывернуть наизнанку состояние, то получим определенный временной и возрастной промежуток жизни. Время для нас связано с психоэмоциональными и физическими состояниями, хотя мы не вправе рассматривать их автономно. Физические состояния всегда психоэмоциональны, и в каждом эмоциональном состоянии заложено физическое ощущение.

Восприятие времени, которое мы назвали бы психотелесным или психосоматическим, формируется с рождения. На это указывают ряд исследователей феномена времени. Ж. М. Гюйо пишет: «Когда дитя голодно, оно плачет и протягивает руки к своей кормилице: вот зародыш идеи будущего. Всякая потребность предполагает возможность ее удовлетворения; совокупность таких возможностей мы обозначаем термином “будущее”. Время закрыло бы доступ к себе существу, которое ничего не желало бы, ни к чему не стремилось бы... Будущее есть не то, что идет к нам, но то, к чему мы идем»⁴. На этот же источник ссылаются также Ю. Ю. Першин и В. И. Ахмадишина. «Гюйо считает, что у первобытного человека не имелось никакого ясного понимания ни одновременности, ни последовательности. Он полагает, что идея времени возникла тогда, когда первобытный человек стал осознавать свои реакции на удовольствия и боль и связал с этими реакциями последовательность телесных ощущений»⁵. Такая форма восприятия времени была, говоря образно, очень тонко подслушана у природы. И вряд ли найдется ученый, который станет отрицать, что восприятие времени не только субъективно, но и телесно. Даже в границах тео-

⁴ Гюйо Ж. М. Происхождение идеи времени // Уитроу Дж. Естественная философия времени. М., 2003, с. 71.

⁵ Першин Ю. Ю., Ахмадишина В. И. Архаическое сознание и религиозность человека: очерки по археологии религии. Омск, 2012, с. 365.

рии чистого разума априорность времени не столь очевидна и вызывает обоснованные сомнения.

Именно Гюйо оказался первым, кто подверг критике теорию чистого разума. Подход к проблеме времени у Гюйо и Дж. Уитроу антропологичен. «В данном же случае Ж. М. Гюйо, а также Дж. Уитроу иносказательно говорят о том, что пониманию времени способствует вынужденное (из-за наличия неподчиняющейся человеку репрессивной среды) следование человека принципу реальности, одним из условий которого является отложенное по времени удовлетворение желаний. Таким образом, разница между возникновением желания и его удовлетворением и является причиной понимания времени»⁶. Легко заметить здесь одно из основных положений психоанализа о принципах деятельности психического аппарата. Тело – это пространство, жизнь тела – это время. Человеку свойственно заблуждаться в отношении тела и жизни тела. С телесностью связано ощущение времени – прошлое, настоящее, будущее. Поэтому, когда тело умирает, то есть покидает границы времени, человеку кажется, что оно имеет будущее, так как имело прошлое. С возвращением тела в землю мы не отказываемся от идеи пространства. Человеку сложно отказаться от телесного мышления, телесного миропонимания. Так же сложно понять, что телесность после смерти переходит в духовность и вечность. В макрокосмосе действует принцип компенсации: утрачивается тело, освобождается духовность, утрачивается жизненное время – формируется вечность, Айон взамен Хроноса. Там, где Айон приходит на смену Хроносу, возникает смерть, там, где Хронос приходит на смену Айону, формируется жизнь.

В своей концепции времени (темпоральности) В. Э. фон Гибзаттель, один из видных представителей феноменологической психиатрии, не вникает в суть объективного времени, его внимание направлено на субъективную сторону, на время личности, время, переживаемое и проживаемое ею, прежде всего в психопатологических состояниях, в неврозах и психозах. Поэтому место этой концепции в исследовании психологического времени предопределено «свыше». «Исследование психопатологических трансформаций времени, по мнению ученого, не должно касаться онтологических вопросов о сущности становления или темпорального переживания, также не интересует его и объективное время. В центре его внимания — проживаемое (*gelebte*) и переживаемое (*erlebte*) время. Это время различным образом трансформируется в разных психических заболеваниях, в частности, в неврозах и психозах»⁷.

Можно предположить, что проживаемое хронологическое время не тождественно переживаемому (психологическому) времени, это аксиома на уровне здравого смысла. Однако время не имеет психопатологических

⁶ Там же.

⁷ Власова О. Феноменологическая психиатрия и экзистенциальный анализ: История, мыслители, проблемы. М., 2010, с. 309.

трансформаций, как пишет фон Гебзаттель, и не может иметь их по определению. Это человек трансформирует время в различные, в том числе психопатологические, формы. Верно то, что в психопатологии мы видим нарушение восприятия времени, причем практически при любых расстройствах. Нет такого расстройства, при котором фактор восприятия времени не был бы нарушен. Это явление прикреплено не только к картине психических или невротических расстройств, каждый относительно или условно нормальный человек постоянно испытывает конфликт между проживаемым и переживаемым временем. Чтобы как-то дифференцировать эти состояния, фон Гебзаттель предлагает поместить в центр невротических нарушений следующие феномены: 1) присутствие пустоты; 2) погоню за будущим в форме болезненной страсти к развлечениям; 3) экзистенциальную тоску⁸. При невротических нарушениях существует определяющий фактор – так называемый центральный момент невроза. Этим моментом согласно фон Гебзаттелю является неспособность человека выбрать какой-то конкретный сценарий жизни или одну из ее альтернатив. Поскольку человек не в состоянии определиться, у него может формироваться экзистенциальная тоска. Суть ее или, мы бы сказали, экзистенциального вакуума в том, что человек чувствует дефицит самораскрытия. «Это подчеркивает важность того, что жизнь человека происходит во времени. Время не допускает вольности. Либо его используют, либо его упускают. Оно предстает средой или самосозидания, или саморазрушения, прогресса или регресса, возвышения или падения»⁹.

Экзистенциальная тоска представляет собой следствие нарушенного восприятия жизненного времени, сценария жизни. Того сценария, который не выполнил основную потребность личности, потребность в чувстве самодостаточности. То же самое можно описать иначе: когда в определенный период остро ощущается дефицит смысла жизни, такой период можно расценить как экстремальный, требующий осмысления прожитых лет. Следствием такого осознания могут стать различные выходы: формирование патологической страсти сексуального характера, то, что зрелым человеком рационализируется как попытка обрести истинную любовь; внезапно открывшийся горизонт профессиональных высот, человек с головой уходит в работу или, точнее, убегает в нее от угрозы экзистенциального вакуума; появляется потребность написать мемуары, то есть возвратиться к прошлому, которому приписывается значение, отсутствовавшее на самом деле. Человек склонен приписывать ценностный смысл своему прошлому, и эта склонность тем сильнее, чем меньше его было в реальности. Переживание пустоты, экзистенциального вакуума настоящей жизни гасится приписыванием

⁸ См. там же.

⁹ **Gebattel V. E., von.** Zur Psychopathologie der Phobien // Prolegomena einer medizinischen Anthropologie. Springer Berlin Heidelberg, 1954, s. 133.

смысла прошлому. Прошлое можно повесить в цене, раз уж настоящее лишено ценности. Это более допустимый или менее наказуемый процесс. Страх экзистенциальной пустоты – по сути, отраженный страх ожидаемой посмертной пустоты. Или, говоря проще, это страх смерти, страх исчезновения. «Иногда также начинает проступать незавершенное во времени переживание, и начинается развертывание прошлого в настоящем. Особенно заметно это в травматических неврозах»¹⁰. Но то, что мы наблюдаем в травматических неврозах, является выведением времени в бессознательное, то есть трансформацией времени в состояние. В норме разворачивание прошлого в настоящем – это всего лишь воспоминание. Разворачивание неудачно вытесненной травмы в настоящее – уже невроз. А это значит, что мы имеем дело с так называемыми темпоральными неврозами и темпоральной нормой. Именно поэтому психическое здоровье может быть определено, как структурированные во времени мысли и переживания человека.

Ключевые слова: *время, трансформация, психика, Я-сознание, темпоральность, познание*

ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՄԻԿԱՅԵԼՅԱՆ – Տեմպորալություն և մասնակիություն. հոգեկանի դիսոցիատիվ գործընթացի խնդիրը - Անհնար է հոգեկանի համակողմանի ճանաչողությունը առանց դրա նորմալի և պաթոլոգիայի դրսևորումների տարանջատման: Այսպես թե այնպես ինքնաճանաչողության գործընթացը տեղի է ունենում ինչպես հոգեկան բնականոն գործընթացների հոսքում, այնպես էլ պաթոլոգիայի՝ դիսոցիատիվ գործընթացների դեպքում: Օբյեկտիվ տվյալների մակարդակում դիսոցիատիվ խանգարման ժամանակ մենք գործ ունենք միասնական հոգեկան ապարատի պաթոլոգիկ, հիվանդագին մասնատման, այսինքն՝ անձի Ես-ի քայքայման հետ:

Բանալի բառեր – *ժամանակ, տրանսֆորմացիա, հոգեկան, Ես-գիտակցություն, տեմպորալություն, ճանաչողություն*

VLADIMIR MIKAYELYAN – Temporality and Partiality. On the Problem of Dissociative Mental Process. – Complete mental cognition is impossible without the separation of its normal and pathologic manifestations. Either way, the process of self-discovery occurs as a normal, if normal flow of mental processes, and in pathology at dissociative processes. At the level of objective data, in the case of dissociative identity disorder, we deal with a pathological process of splitting a single psychic apparatus, i.e. splitting of self-identity.

Key words: *time, transformation, psyche, self-consciousness, temporality, cognition*

¹⁰ Власова О. Указ. соч., с. 310.

РИТУАЛ КАК СВЯЗУЮЩЕЕ ЗВЕНО ДВУХ РЕАЛЬНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

ЭРИК МИКАЕЛЯН

Рассматривая ритуальную активность личности в неврозе навязчивых состояний как результат наложения двух реальностей – объективной (социальной) и магической (архаической), – обратим внимание на невротическую сторону этого процесса. Мы можем рассматривать ее как следствие нарушения взаимодействия личности с социальной средой, как нарушение адаптивной системы личности. В ритуальных действиях прослеживается повторение патологических функциональных структур, не адекватных условиям взаимодействия с социальной средой, т. е. с объективной реальностью. В этом случае мы имеем дело с информационным метаболизмом, понятием, введенным в психиатрию выдающимся польским психиатром А. Кемпинским. Суть в том, что именно считает человек своей реальностью, что входит в структуру его Я. В психической структуре личности постоянно происходят изменения в информационном метаболизме – реальность постоянно подвергается изменениям, какая-то ее часть начинает восприниматься как часть человеческого Я, а иные области реального утрачивают актуальность. В картине ритуальной активности реальность для личности меняется, она принимает магический характер, и эта реальность принимается как необходимая часть во взаимодействии со средой. Говоря иначе, новая магическая реальность обеспечивает взаимодействие. Этот информационный метаболизм является следствием создания новой реальности. «Нарушение процессов информационного метаболизма отражается на процессах энергетического метаболизма»¹. Согласно травматической теории неврозов невроз навязчивостей также является продуктом психических травм. А психические травмы запускают процесс изменений в информационном поле. «Психические травмы можно рассматривать как сигналы или совокупность сигналов, поступающих из внешней среды и нарушающих обычный порядок информационного обмена»². Психические травмы в первую очередь представляют угрозу для интегративной функции сознания, для целостности психики вообще. Психические травмы запускают разрушительный процесс, в результате воздействия которого ослабевают память, снижается адаптивный порог личности, под угрозу ста-

¹ Кемпински А. Меланхолия. СПб., 2002, с. 125.

² Там же.

вятся мыслительные процессы и т.д. В случаях анализа невроза навязчивых состояний, как, впрочем, и в случае других невротических нарушений, сложно бывает определить конкретную травму, запустившую патологический процесс, и при этом понять, чему именно можно приписать статус причины и повода. Психические травмы могут быть типичными, но реакция на них, эмоциональный стереотип реагирования практически всегда различен. «Характер взаимодействия каждого человека с окружением является сугубо индивидуальным, и психические травмы у каждого человека отличаются своей спецификой. История жизни данного человека может объяснить его повышенную чувствительность к травмам определенного рода, например, затрагивающим болезненное самолюбие (болезненные амбиции), отношение зависимости, эротические привязанности или утрату предмета любви»³. Сила психической травмы определяется субъективно. Поэтому вполне приемлемой для нас является мысль А. Кемпинского, что сила травмы определяется иерархией ценностей человека. Важно в данном случае выявить, прежде всего, эмоциональный стереотип реагирования человека в состояниях психической травмы. Эмоциональные стереотипы реагирования на внешний мир условно делят на позитивные и негативные, и хотя такая дифференциация необходима, она явно недостаточна.

Как теоретически, так и практически невозможно реальный эмоциональный мир свести к позитивным и негативным эмоциональным установкам. Амбивалентность эмоциональной жизни не вызывает сомнений даже у бихевиористски ориентированных ученых. Конечно же, на каждую ситуацию независимо от ее травматического характера личность реагирует «динамическим эмоциональным стереотипом». А. Кемпински, говоря о позитивной и негативной установке, приходит к парадоксальному для обыденного сознания выводу: «Устойчивые позитивные установки могут оказывать не только положительное, но и неблагоприятное воздействие на людей и животных. Существо с такой ориентацией поведения не смогло бы избежать травм и опасностей, исходящих от окружающего мира, и тем самым было бы обречено на гибель. Человек чаще придерживается отрицательных установок, а не положительных, может быть потому, что отрицательные эмоции соответствуют в целом большей динамичности поведения, чем положительные эмоции»⁴. Сила травмы определяется, конечно, субъективной эмоциональной картиной мира. И от того, насколько она правдоподобна, зависит построение нашего поведения, специфика нашей защитной системы. Вероятному приписывается статус достоверного. Травма вызывает необходимость построения новой системы психологических защит, во всяком случае, требует пересмотра прежде адаптивных паттернов поведения. Новая система защит сначала не обладает той степенью

³ Там же, с. 126.

⁴ Там же, с. 128.

эффективности, которой была наделена прежняя система. То есть новая система защит еще не обладает позитивным опытом, но травма обнажила несостоятельность прежнего опыта. Необходимы новые функциональные структуры, новые адаптивные стратегии, которые также нуждаются в проверке на эффективность. Должна сформироваться новая психическая зона безопасности, которая обеспечит полноценное взаимодействие с реальностью, с социальной средой. При травматическом воздействии активизируется защитная система, но она не всегда способна сохранять свою адаптивную эффективность. Поэтому часто травма порождает патологические выходы разрешения травматического опыта. Все эти выходы имеют непосредственное отношение к реальности, они нацелены на реальность. Например, при депрессивном разрешении травмы мы имеем уход от реальности, при обсессивном выходе создаем новую, магическую реальность и при диссоциативном разрешении отказываемся от единого Я и распределяем реальность на различные парциальные субличности, носители реальности. По сути, эти выходы – новые невротические формы взаимодействия личности с социальной реальностью. Это также новые формы защиты, которые активизируются спонтанно и обладают для личности неосознаваемой априорной эффективностью.

Система психологических защит имеет индивидуальный характер, для каждого границы этой системы очерчены возможностями его целостной психической структуры. Но каждая система защиты нацелена на формирование безопасной, по определению Кемпинского, «материнской зоны» жизнедеятельности. Эффективность новой системы защит определяется оценкой социальной реальности. Человек практически постоянно сверяет свое поведение с требованиями социальной среды. И если защитная система является «материнской зоной», то социальная реальность, социальное зеркало – это отцовская зона. Социальное окружение выносит оценки поведению человека. «Социальное окружение наказывает и награждает, выполняя роль “справедливого отца”. Взаимодействие с социальной средой требует постоянного формирования все новых и новых, нередко довольно сложных функциональных структур»⁵. Взаимодействие со средой – это постоянный поиск эффективных поведенческих стратегий и формирование новых паттернов поведения. Потребность пересмотра поведенческой стратегии личности часто возникает при переживании воздействия травмы. Так как травма обнажает определенную слабость защитной системы, это значит, что развитие эффективного паттерна поведения непосредственно генерируется воздействиями психических травм различной интенсивности. «Одним из важнейших факторов психотерапии является возможность научить больного объективному восприятию самого себя. Это уменьшает диссонанс между идеальным автопортретом (каким хочет-

⁵ Там же, с. 134.

ся быть) и фактическим (какой я есть на самом деле). Такой диссонанс является необходимым для развития человека, поскольку недовольство самим собой помогает человеку измениться и стать лучше. На этом, собственно говоря, основывается его эволюция»⁶.

Новые формы поведения при воздействии травмы – своего рода пробы на адекватность, проверка реальностью. Реакции и оценки социального окружения вносят коррекции в поведение личности. Поведение личности должно соответствовать требованиям и ожиданиям социального зеркала. Поэтому защитная система, прежде всего, нацелена на получение социального одобрения. Это значит (и это принципиальное положение), что защита не выполняет свою непосредственную функцию по обеспечению психического здоровья. Именно при такой расстановке акцентов мы имеем невротическое зависимое поведение. Вместо того чтоб задаться вопросом: что со мной не так, человек думает о том, как не потерять позитивное отношение к себе социального мира. Направленность защитной стратегии определяет ее психическую и социальную эффективность. При зеркальной направленности (невротической) основные акценты расставляются на обеспечении социальной адекватности поведения, при внутренней (причинной) направленности во главу угла ставится приоритетность психической адекватности. Стратегия защитной системы сама по себе разнонаправлена; с одной стороны, это защита психического мира, с другой – обеспечение социальной адекватности поведения. Однако социальная адекватность поведения возможна лишь при адекватности психического мира личности. Социальная адекватность должна строиться на психической, а не взамен ее. При невротическом, патогенном разрешении травматической ситуации защитная система работает против носителя, человек пытается репрессировать свои нетипичные переживания, при нормальном, саногенном разрешении ситуации человек обращается к себе, а не отвергается от себя. Защитная система концентрируется на двух направлениях: защита от чего и защита для чего. В первом случае это защита от непривычных и мучительных переживаний, бегство от себя, во втором случае защита собственного психического здоровья, путь навстречу себе. «Вектор эмоционального состояния всегда является двунаправленным: одна из его стрелок направлена наружу, а вторая – внутрь человека»⁷. И чтобы разобраться в генезисе невроза навязчивых состояний, впрочем, как и в любом невротическом нарушении, необходима дифференциация динамических эмоциональных стереотипов двух направленностей: от себя и к себе. Ни одно из двух направлений не является самодостаточным: они взаимосвязаны и взаимозависимы – образ Я формируется социальным миром и социальный мир становится полем проекции Я-концепции личности. Специфичность образа Я и

⁶ Там же, с. 139.

⁷ Там же, с. 137.

образа мира может быть кратко представлена следующим образом: психический мир сложен и не прогнозируем, социальный мир стабилен и конкретен. Если социальный мир может быть оценен объективно, в границах социальных ценностей, то психический мир лишен этой универсальности. Отношение к социальному миру социально задано, человек делает то, что приемлемо в границах социального поведения, хотя бы внешне принимает социальные ценности и нормы.

Травма наносит ощутимый удар по идеальному Я-образу, она увеличивает дистанцию между реальным и идеальным Я личности. Чем больше психическая дистанция между этими двумя образами, тем более мучительны переживания личности. Травма отбрасывает человека на большую психическую дистанцию от цели продвижения к идеальному Я. Тем самым под удар ставится также реальное Я личности. Ценность реального Я-образа, по сути, определяется идеальным Я-образом. Поэтому, отбрасывая назад с пути достижения идеального Я-образа, травма обесценивает реальный Я-образ. Ценность настоящего скрыта в будущем, но если будущее становится недоступным, настоящее превращается в некий психический балласт, который человек вынужден просто нести в себе за неимением лучшего. «Патология начинается там, где порог между прошлым и будущим оказывается настолько высоким, что человек не в состоянии его переступить. Тогда идеальный образ становится несбыточной пустой мечтой, которую невозможно осуществить никаким способом. А фактический образ самого себя все более отдаляется от желанного и из-за этого становится все более темным и ненавистным»⁸. Вследствие того, что реальный Я-образ личности утрачивает свою ценность, то уровень самоконтроля также начинает уменьшаться. Самоконтроль личности необходим, если ее реальный Я-образ обладает ценностью или, скажем так, отраженной от идеального Я-ценностью. Но если утрачивается возможность достижения идеального Я, то самоконтроль утрачивает свое значение. Как известно, утрата самоконтроля – особенность невроза навязчивостей. Исходя из этого, мы предполагаем, что одним из механизмов развития невроза навязчивостей выступает увеличение дистанции между реальным и идеальным Я-образами личности. При всяком невротическом расстройстве реальное прошлое Я приобретает значение идеального. Поэтому понятие «идеальное Я» в нашем контексте необходимо принимать в сравнительном аспекте. Именно прошлое Я воспринимается в качестве реального, настоящее Я, ставшее объектом натиска бессознательных деструктивных сил, отвергается. Мы имеем дело с Эго-дистонным состоянием психики, когда страдания личности воспринимаются в качестве чуждых. В ряду страданий, безусловно, доминирует мучительно переживаемый страх потери самоконтроля. Ведь именно способность самоконтроля и является самым ценным для

⁸ Там же, с. 139.

психического здоровья. Восстановление самоконтроля воспринимается первоочередной задачей. В свою очередь ритуальная активность больного неврозом навязчивостей может рассматриваться как попытка восстановить самоконтроль, воссоединить два образа Я, идеальный и фактический. При компульсивной активности происходит попытка избавления от пугающих сознательных и, чаще, неосознаваемых мыслей и побуждений. Это означает, что совершается одновременно попытка восстановить свой Я-образ, который позволял в прошлом более или менее успешно адаптироваться к социальной реальности, взаимоотношениям с социальным окружением. К компульсивной активности человек стремится, это единственное средство сформировать внутренний покой, обрести самоконтроль. Мыслительная деятельность не выдерживает натиска навязчивых сил, становится неспособной сохранять самоконтроль. На помощь приходит двигательная, телесная активность как способ формирования самоконтроля. При неврозе навязчивости происходит отчуждение от Я, так как именно Я оказывается неспособным противостоять нахлынувшим переживаниям. Этим объясняются диссоциативные новообразования, образование новых идентичностей. Отчуждение от Я – это, таким образом, один из критериев навязчивости. В чем тогда разница между ритуалом и навязчивостью? Если навязчивость не вызывает отчуждение Я, то мы имеем дело с культурой. Культура – это, по сути, деперсонализированная навязчивость. Все культурные явления представляют собой ритуал, только мы воспринимаем его в качестве культурной нормы, поощряем эту ритуальную систему ценностей, хотя на уровне отдельной личности считаем это патологией.

Культура – ритуальна, следовательно, также обладает характером навязчивости. Но то, что навязано социальным миром, традициями, навязано всем представителям культуры. Поэтому ритуалы, различные обряды и обычаи вписываются в культуральную норму. Они не воспринимаются болезненно, их можно отвергать или принимать, но они не доставляют страданий. Точно так же как культурные и религиозные ритуалы совершаются одним и тем же способом, в одной и той же последовательности, точно так же в компульсивных ритуалах действует хорошо продуманная, но не осознанная последовательность действий. Кроме того, ритуалы культуры и религии носят коллективный характер, групповое мышление, в котором Я задействовано незначительно. Поэтому при подобных ритуалах не происходит отчуждение от Я, которое просто не включено в процесс. Компульсивная активность – это попытка восстановления душевного покоя, избавления от угрожающих психическому здоровью деструктивных и аморальных мыслей. Это способ патологического самоконтроля, способ восстановить прежнее психическое здоровье, прежний образ Я. Постоянные атаки навязчивостей вынуждают больного строить систему защит, характер которых может приобретать компульсивные ритуализированные формы. Как

и при религиозных ритуалах, человек ожидает позитивных перемен, оберегает себя от невидимых злых сил, хотя и не представляет, как это происходит, точно так же, совершая ритуалы при неврозе навязчивостей, больной ожидает облегчения своего состояния. Магическое мышление позволяет активизировать аутосуггестию. Компульсивная активность безусловно оказывает краткое позитивное воздействие. Однако активность постоянно возрастает, компульсивная защита начинает распространяться на все большие сферы жизни личности. Больной уже испытывает тревогу в разных областях, даже при повседневных действиях.

В норме каждый человек постоянно испытывает дискомфорт различной интенсивности по поводу несоответствия реального Я идеальному. Но дискомфорт не становится препятствием для принятия самого себя и не вызывает отчуждения от Я. В противопоставлении реального и идеального Я нельзя видеть патологический процесс до тех пор, пока функции самоконтроля спонтанно осуществляются. Образ Я – это, прежде всего, система самоконтроля. Самоконтроль действует в экстраверсивной и интроверсивной активности личности. Однако когда баланс равнодействия нарушается в пользу интроверсивной активности, то функция самоконтроля начинает набирать интенсивность во внутриспсихической деятельности. Жизнь человека, мысли и переживания все более отдаляются от внешнего мира, сосредоточиваясь на психическом мире. Чем больше функция самоконтроля ориентирована на психический мир, тем больше она утрачивает свою эффективность. Система самоконтроля двунаправлена, пытается сохранить идентичность личности как вовне, так и в себе, хотя границы между внешним и внутренним в психике размыты. «Эмоциональный колорит одинаков по обе стороны границы, разделяющей внутренний и внешний миры»⁹. Внешний и внутренний мир взаимопроникаемы, иначе навязчивости не вызвали бы страданий. «Проблему двунаправленности эмоций можно трактовать следующим образом: положительные эмоции в отношении самого себя являются своеобразным поощрением за положительные установки по отношению к окружению, а отрицательные эмоции – наказанием за неспособность установить с ним положительные отношения. Для того, чтобы любить себя, человек должен уметь любить окружающих»¹⁰. В неврозе навязчивостей, как и при любом неврозе, мы имеем дело с некой новой реальностью, в данном случае с компульсивной реальностью. Однако доминанция самоконтроля формируется не целенаправленно, а спонтанно, как поиск защиты от наплыва неконтролируемых мыслей и переживаний. Суть, конечно же, не в самих мыслях и переживаниях, а в том, какое отношение они вызывают и каким уровнем психической защищенности обладают. Понятно, что в случаях навязчивостей ядром, формирующим

⁹ Там же, с. 142.

¹⁰ Там же, с. 142.

самоотношение, становится чувство вины. Оно всегда связано с нарушениями или мыслями о нарушении моральных запретов. В неврозе навязчивости содержательная тематика, как известно, касается двух больших областей – сексуальной и религиозной. Эти стороны нашей жизни изначально воспринимаются в неких моральных границах. И эти стороны оказываются центральными фигурами при неврозе навязчивостей.

При этой патологии мы имеем дело с наказанием личности со стороны Сверх-Я, которое становится генератором навязчивости. Эта инстанция достаточно ригидна, очень сложно поддается изменениям. В психоанализе, как и в целом в психодинамической психологии, принимается точка зрения «нормального расщепления Я» в целях эффективности психотерапевтического процесса. При навязчивостях расщепления не происходит на уровне сознания, но оно присутствует в качестве звена патологического процесса. Психическая инстанция Сверх-Я образована в границах Я-личности. Это наблюдающая инстанция Я-личности. Она оценивает мысли и эмоции личности с точки зрения моральных ограничений. Эта часть психического аппарата всегда воспринимается человеком на неосознаваемом уровне и ощущается голосом совести. Другими словами, расщепление психики уже состоялось. Но смысл как раз в том, чтобы сделать расщепленность осознаваемой. То, что происходит при неврозе навязчивостей или, скажем так, при компульсивном неврозе, является также способом примириться с этой инстанцией. Но проблема в том, что примирение протекает на бессознательном уровне, не переходя порога сознания. Соответственно искусственное, или психотерапевтическое, расщепление на Наблюдающее и Наблюдаемое Эго обеспечивает переход этого порога, а значит, эффективность терапевтического процесса. При неврозе навязчивостей, как, впрочем, и при других неврозах, Сверх-Я превращается из Наблюдающего Эго в Карающее. А расщепление в границах психотерапевтического процесса позволяет увеличить «силу Эго» – понятие, введенное психоанализом. Оно означает способность личности принимать изменяющуюся реальность, используя разнообразные зрелые психологические защиты. То, что мы имеем при неврозе навязчивостей, является формой примитивной, архаической защиты. Мы можем и должны постулировать следующую мысль: в навязчивых действиях человек выходит из границ индивидуального сознания и попадает в зону коллективного филогенетического разума.

Таким образом, невроз навязчивостей – это возвращение психики в филогенетическую структуру психики, в групповое мышление. Это переход от индивидуального к всеобщему образу мира. Компульсивные действия, являясь формой защиты, прежде всего выполняют функции восстановления и поддержания самоконтроля. У больного фиксируется страх перед инстинктивной активностью, спонтанностью поведения. Поэтому лиц,

предрасположенных к неврозу навязчивостей, беспокоит малейшее нарушение повседневного порядка жизни. Они стремятся к пунктуальности даже в мелочах. Эта нацеленность на упорядоченность, пунктуальность и точность во всем позволяет избегать атак аморального характера, идущих из бессознательного уровня психики. Много энергии уходит на сдерживание Карающего Сверх-Я – чтобы эта инстанция была Эго-дистонной. Поэтому стремление такой личности к систематизации своей активности постоянно растет, и в действие вступают все новые способы сохранить Эго-дистонность. При неврозе навязчивостей или даже при предрасположенности к нему несложно заметить доходящий до абсурда консерватизм личности. Такие люди не принимают ничего нового, потому, что, принимая новое, придется думать о способах формирования новой системы компульсивной защиты. Для больного неврозом навязчивостей требуется максимально структурированная, без свободного времени и чего-либо непредусмотренного, жизнь. Всё должно быть размеренно, новые обстоятельства, даже самые незначительные, требуют новых усилий для сохранения самоконтроля. И если у такого больного часто нарушается привычная структурированность жизни, то следует ожидать развития изобретательности. Появляются новые формы обсессивно-компульсивной защиты, новые защитные ритуалы. Но ритуалы при неврозе навязчивостей не просто действия, они имеют смысл, иначе бы не закреплялись в поведении. Этот смысл можно определить как архаическую форму апелляции к филогенетической священной защите. В структуре поведения пациента с неврозом навязчивости мы сталкиваемся с двумя видами реальности, более того, две реальности становятся активными в динамике невроза навязчивых состояний; фактическая и идеальная реальность существуют в психическом мироощущении каждого нормального человека. Но одна из них – активного статуса, вторая – пассивного. Образы этих реальностей обнаруживаются уже в пещерной жизни. Если поведение это развернутая знаковая система, то становится понятным, что каждый акт поведения направлен на внешний мир и отражает определенную внутреннюю потребность. Пещерная живопись как раз и представляет собой знаки сознания. В ней впервые проявилось стремление человека осознать окружающий мир и себя как уникальное существо. «Важнейшая информация о мире отпечатывалась в изображениях животных, сценах охоты, отпечатках ладоней, кругах, волнистых линиях и спиралях. При этом пространство пещеры условно делилось на профанную, то есть используемую в прагматических целях, и сакральную, где происходили наиболее значимые события, ритуалы для рода»¹¹.

Изначальная двойственность психики реализуется в двойственной реальности, фактической и психической. Участвуя в пещерных ритуалах или

¹¹ Свирепо О. А., Туманова О. С. Образ, символ, метафора в современной психотерапии. М., 2004, с. 11.

современных религиозных процедурах, человек функционирует в этой невидимой реальности, которая проецируется бессознательным уровнем психики. Уже в символах Солнца и Луны можно видеть презентацию двух этих реальностей: символически Солнце выражается кругом, светом сознания, рациональностью, Луна – незавершенным кругом, темной загадочной стороной бессознательного. Склонность к формированию символов, к определенным формам поведения присуща психике человека. «До тех пор, пока образы не выражены в знаках и символах, они для нас имеют значение только как наши внутренние психические переживания»¹². Мучающие пациента переживания должны получить определенную форму выражения, знака, символа и поведения. Компульсивный ритуал как раз и выражает это стремление придать переживаниям определенную форму, имеющую защитный характер для человека. Тем самым пациент пытается сделать эти переживания подконтрольными, Эго-дистонными. Компульсивный ритуал можно рассматривать в качестве символической защитной стратегии личности. Символическое понимание мира, заложенное с древних времен в человеческую психику, придает ей характер коллективного понимания как себя, так и окружающего мира. Психика постоянно находится в состоянии пассивной диссоциации. Между тем в состоянии навязчивости диссоциация приобретает активность. Компульсивный ритуал нацелен привести упорядочность в психическую жизнь, придать переживаниям форму. Тем самым мучающие и пугающие мысли становятся эго-дистонными, во всяком случае такое ощущение у пациента возникает безусловно. Переживания должны иметь видимую форму. Компульсивный ритуал непонятен для человека, переживается им как невидимая, но необходимая защита. С помощью ритуала он дистанцирует от себя переживания и пытается посмотреть на них со стороны. Это, по сути, пародия на терапевтический процесс, расщепление на Наблюдающее и Наблюдаемое Я. Ритуал становится телесным, двигательным выражением переживаний. Совершенно не случайно «наивное доверие» человека к защитной функции compulsive ритуала: как известно, воображение является первичной формой переживания действительности. И эта форма переживания, поведения возникает в тех случаях, когда рациональное начало сознания не справляется с оформившейся психической проблемой. «Иными словами, речь идет о том, что доводы рассудка отступают, когда включаются эмоции»¹³. Пожалуй, это положение применимо ко всем видам невротических расстройств. Компульсивный ритуал можно определить как телесную метафору (фора как движение, как активность, нацеленная на соединение двух реальностей или воссоздание прежней единой целостности), призванную вновь объединить диссоциативную психическую активность.

¹² Там же, с. 14.

¹³ Там же, с. 15.

Мир прошлого и мир настоящего нащупывают совместные точки отчета в компульсивном ритуале. «Мир эмоций и переживаний прошлого становится доступен нам, в том числе и в силу того, что такие метафоры (символы пережитого опыта, прочно вошедшие в культуру) выступают своего рода ключами, открывающими двери в иные эпохи. Как бы ни отличались переживания людей прошлого от того, что мы чувствуем сейчас, этот доступный и понятный для всех язык все же существует. Иными словами, метафора-это информационный канал, связывающий два отдельных друг от друга мира»¹⁴.

Сформировавшуюся вследствие невроза навязчивостей диссоциацию, или, скажем так, дезинтеграцию личности можно определить как патологическое расщепление психики. В такой ситуации пациент, страдающий неврозом навязчивостей на начальном этапе, склонен реагировать рациональными средствами. Он обращается к рассудку, логически обосновывая несуразность, вычурность устрашающих мыслей и переживаний. Со временем рациональная защита становится неэффективной и пациент отчетливо понимает, что оказался в опасной, внутренне агрессивной среде. Доводы рассудка уже не обладают силой и эффективностью убеждений. Попытки рационально объяснить собственное психическое состояние, вербализовать переживания – способ посмотреть на себя со стороны, выделить Наблюдаемое Я. «Переход на уровень языка – это вообще способность посмотреть на события со стороны, как на что-то, что происходит отдельно от меня, не со мной»¹⁵. В неврозе навязчивых состояний нельзя не заметить страх перед хаосом, непознаваемыми явлениями. Состояние хаоса нельзя познать рассудком, оно иррационально. Организация и порядок – неотъемлемая атрибутика повседневной жизни – в неврозе навязчивостей утрачиваются. Сама культура – явление многосторонне упорядоченное. Уже на уровне мифологического мышления встречается противопоставление «космос–хаос». «При этом важнейшим оказывается порядок, определенность, уверенность в том, что все находится на своем месте. Интересно, что наиболее загадочным оказывается понятие хаоса. Инстинктивно человек прячется от того явления, которое не может понять. А понять хаос очень сложно»¹⁶. Человек всегда испытывает страх перед непонятным, если оно касается лично его. Хаос вызывает тревогу по той причине, что он выпадает из-под контроля человека, из каузальной цепи мировосприятия. «Именно эта бесконтрольность и непонятность рождала ощущение беспомощности, а беспомощность, в свою очередь, страх»¹⁷. Человек стремится к порядку во всем, к определенности, к последовательности. В состоянии

¹⁴ Там же, с. 16-17.

¹⁵ Там же, с. 18.

¹⁶ Там же, с. 31.

¹⁷ Там же.

душевного хаоса не существует точки рациональной опоры. Компульсивный ритуал в этом контексте представляет собой попытку сформировать определенную упорядоченность, последовательность действий. Ритуал имеет структуру. В ритуале существуют строго последовательные действия, однако отсутствует рациональный смысл.

«У всех людей есть слабость – любовь к каузальности. Происходящее пугает нас гораздо меньше, если мы уверены, что знаем причину. Мы надеемся, обладая этим знанием, влиять на ход событий, на поведение окружающих и даже обрести способность к исцелению. Ничто так не поощряет психологическую мифологию, как склонность отыскивать повсюду причины и следствия»¹⁸. Таким образом, компульсивные действия могут надеяться смыслом для пациента, более того эти действия можно рассматривать как средство соединения двух расщепленных реальностей, не включая в него сознательное. Это попытка восстановления прежней психической целостности. Но так как в этом процессе не участвует Я, то картина ограничивается лишь компульсивной активностью. Однако суть как раз в том, что Я личности и не может участвовать в компульсивном процессе. Компульсивный ритуал как раз и нацелен на то, чтобы не допустить активности сознания, осознания мучающих переживаний. Поэтому при неврозе навязчивостей закономерно активизируется процесс диссоциации основной идентичности. Наблюдаемый при навязчивых состояниях высокий уровень самоконтроля проявляется именно в компульсивной активности. Это своего рода страх забыть все действия, перепутать их последовательность, допустить в межличностных отношениях прорыв репрессированных и сдерживаемых компульсивной защитой аморальных мыслей и поступков. Именно поэтому психотерапия невроза навязчивостей становится чрезвычайно сложной, пациент демонстрирует открытое сопротивление ей, страхась потерять сформировавшуюся защитную стратегию. Вследствие этого часто пациенту как раз прописывают определенные компульсивные действия, чтобы поставить их под контроль воли и сознания. Это известный и оригинальный метод парадоксальной интенции В. Франкла, часто вызывающий временную ремиссию. Но при терапии невроза навязчивостей этот метод носит вспомогательный характер. Этим и достигается феномен, о котором пишет Гуггенбюль-Крейг: «Превращение бессмыслицы в содержание — один из важнейших факторов терапевтического, благотворного воздействия на пациента. Запутанная жизнь постепенно обретает черты отчетливой биографии»¹⁹. И, пожалуй, этот метод эффективен не только в психотерапии. Мы практически всегда пытаемся привнести смысл в наши действия, трансформируя очевидную бессмыслицу в надуманное содержание.

¹⁸ Гуггенбюль-Крейг А. Благо Сатаны. Парадоксы психологии. СПб., 1997, с. 53.

¹⁹ Там же, с. 53.

Таким образом, что бы ни делал человек, он должен находить в своем действии рациональный смысл. А эта установка как раз совершенно иррациональна. В психотерапии нет ничего, что отсутствовало бы в обыденной жизни. Ритуальная активность при неврозе навязчивостей представляет собой попытку воссоединения двух психических реальностей: рационального психического прошлого и иррационального психического настоящего. Ритуальная активность в структуре невроза навязчивостей, обладает защитной функцией, однако эта функция переживается болезненно со стороны больного, она мешает ему, как выпадающая из нормальной психической деятельности активность, а с другой стороны, помогает больному сохранять некий неполноценный баланс между нормой и патологией.

Ключевые слова: *ритуал, реальность, личность, невроз, смысл, компульсивный ритуал, Я-образ, установка, психическая жизнь*

ԷՐԻԿ ՄԻԿԱՅԵԼՅԱՆ – Օեսր որպես անձի երկու իրականությունները կապող օղակ - Միսական ակտիվությունը կաշուն վիճակների ներքոյի համատեքստում անձի սոցիալական և մոգական իրականությունների համադրում է: Այդ գործընթացի ներոտիկ կողմը կարելի է դիտել որպես անձի հարմարվողականության համակարգի և անձի ու սոցիալական միջավայրի փոխհամագործակցության գործընթացի խաթարում: Միսական գործողություններում տեսանելի է պաթոլոգիկ գործառական համակարգերի կրկնություն, որոնք անհամարժեք են օբյեկտիվ իրականությանը:

Բանալի բառեր – *ձեռ, իրականություն, անձ, ներքոյ, իմաստ, կոմպուլսիվ ձեռ, Ես-կերպար, դիրքորոշում, հոգեկան կյանք*

ERIK MIKAYELYAN – Ritual as a Connecting Link of Two Realities of Personality. – Considering the ritual activity of the person in the obsessional neurosis as a result of the superposition of two realities – the objective (social) and magic (archaic), we pay attention to the neurotic side of this process. We can consider this aspect as a result of violations of the interaction of the individual with the social environment, as a violation of the individual-adaptive system. Repetition of pathological functional structures can be seen in ritual actions which are not adequate to objective reality.

Key words: *ritual, reality, personality, neurosis, meaning, compulsive rituals, self-image, directivity, the psychic life*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Հովհաննես Հովհաննիսյան** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ տեսական փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի դոցենտ
Ованес Ованисян – кандидат философских наук, доцент кафедры теоретической философии и логики ЕГУ
Hovhannes Hovhannisyán – PhD, Associate Professor of the Chair of Theoretical Philosophy and Logic, YSU
Էլ. փոստ՝ hovhannes.hovhannisyán@ysu.am
2. **Մերի Միքայելյան** – ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության և բարոյագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Мери Микаелян – аспирантка кафедры социальной философии и этики ЕГУ
Meri Mikayelyan – PhD Student of the Chair of Social Philosophy and Ethics, YSU
Էլ-փոստ՝ meri-pil@mail.ru
3. **Միլենա Մեսրոպյան** – ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության ամբիոնի ասպիրանտ
Милена Месропян – аспирантка кафедры истории философии ЕГУ
Milena Mesropyan – PhD Student of the Chair of History of Philosophy, YSU
Էլ. փոստ՝ mesropyanmilena@mail.ru
4. **Հրանտ Ավանեսյան** – հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի վարիչ
Грант Аванесян – доктор психологических наук, профессор, заведующий кафедрой общей психологии ЕГУ
Hrant Avanesyan – Sc. D. in Psychology, Professor, Head of the Chair of General Psychology, YSU
Էլ փոստ՝ avanesyanh@ysu.am
5. **Վլադիմիր Միքայելյան** – հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ սոցիալական հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
Владимир Микаелян – доктор психологических наук, доцент кафедры социальной психологии ЕГУ
Vladimir Miqayelyan - Sc. D. in Psychology, Associate Professor of the Chair of Social Psychology, YSU
Էլ փոստ՝ vladimirmikayelyan@ysu.am
6. **Էրիկ Միքայելյան** – ԵՊՀ սոցիալական հոգեբանության ամբիոնի հայտնող
Эрик Микаелян – соискатель кафедры социальной психологии ЕГУ
Erik Mikayelyan – Dissertee of the Chair of Social Psychology, YSU

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՓԻԼԻՍՈՓՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

- Հովհաննես Հովհաննիսյան* – Քաղաքացիական հասարակության գաղափարն ու մոդելները, զարգացման միտումները, թեր և դեմ փաստարկներ 3
- Ованес Ованисян* – Идея и модели гражданского общества: тенденции развития: аргументы за и против
- Hovhannes Hovhannisyán* - Idea and Models of Civil Society: Development Tendencies: Arguments Pro and Con
- Մերի Միքայելյան* – Գաղափարախոսության և ուտոպիայի հարաբերակցությունը 14
- Мери Микаелян* – Соотношение идеологии и утопии
- Meri Mikayelyan* - The Correlation of Ideology and Utopia
- Միլենա Մեսրոպյան* – Գեղագիտականի և բարոյագիտականի փոխհարաբերության խնդիրը Ֆրիդրիխ Նիցշեի փիլիսոփայության մեջ..... 27
- Милена Месропян* – Проблема взаимоотношения эстетического и этического в философии Фридриха Ницше
- Milena Mesropyan* – The Problem of Interrelations of the Aesthetical and the Ethical in Friedrich Nietzsche's Philosophy

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ПСИХОЛОГИЯ

PSYCHOLOGY

- Հրանտ Ավանեսյան* – Պրոյեկտիվ մեթոդների կիրառման տեսական նախադրյալները փորձարարական հետազոտություններում (ռուս.) 42
- Грант Аванесян* – Теоретические предпосылки применения проективных методов в экспериментальных исследованиях
- Hrant Avanesyan* – The Theoretical Background of Application of Projective Methods in Experimental Studies (Rus.)

Վլադիմիրի Միքայելյան – Տեմպորալությունը և մասնակիությունը. հոգեկանի դիսոցիատիվ գործընթացի խնդիրը (ռուս.).....	52
Владимир Микаелян – Темпоральность и парциальность. К проблеме диссоциативного психического процесса	
Vladimir Mikayelyan – Temporality and Partiality. On the Problem of Dissociative Mental Process (Rus.)	
Էրիկ Միքայելյան – Օերը որպես անձի երկու իրականությունները կապող օղակ (ռուս.).....	62
Эрик Микаелян – Ритуал как связующее звено двух реальностей личности	
Erik Mikayelyan – Ritual as a Connecting Link of Two Realities of Personality (Rus.)	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	75
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

«Բանբեր Երևանի համալսարանի, Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Գրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал "Вестник Ереванского университета. Философия, Психология" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правонаследник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета".

The "Bulletin of Yerevan University. Philosophy, Psychology" is published thrice a year. It has been published since 2010. It is the successor of "Bulletin of Yerevani University" published in 1967-2009.

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1, 107
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1, 107
Address: 1, 107, Alek Manoukian str., Yerevan

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am
Կայք՝ ysu.am

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գ. Գրիգորյան
Г. Григорян
G. Grigoryan

Համակարգչային ձևավորում՝
Компьютерная верстка
Computer designer

Մ. Աբգարյան
М. Абгарян
M. Abgaryan

Ստորագրված է տպագրության 21. 03. 2017:
Տպարանակ՝ 100: Չափանիշ՝ 70x108 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5 մամուլ: